Dr. Lakatos György

AZ IPARI TÁRSADALOM ELMÉLETÉRŐL

Kossuth

DR. LAKATOS GYÖRGY

AZ IPARI TÁRSADALOM ELMÉLETÉRŐL

RAYMOND ARON NÉZETEINEK BÍRÁLATÁHOZ

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1975

© DR. LAKATOS GYÖRGY 1975

ISBN 963 09 0454 3

ELŐSZÓ

A második világháború után gyökeresen megváltozott a nemzetközi helyzet. A Szovjetunió nemzetközi szerepe, tekintélye, jelentősége megnőtt azzal, hogy döntő szerepe volt a német fasizmus feletti győzelemben. Ez azonban nemcsak egyszerű hatalmi átrendeződést jelentett, nemcsak azt, hogy a Szovjetunió kitört az „egészségügyi zárógyűrűből", hanem azt is, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, amely a Nagy Októberi Szocialista Foradalommal vette kezdetét, új szakaszba lépett. A proletárdiktatúra túlnőtt egyetlen ország keretein; 1944–1949 között kialakult a szocialista világrendszer. Megkezdődött a gyarmati rendszer széthullása. Nyugat-Európában megerősödött a munkásmozgalom. Még ingatagabbá vált a tőkés rend, elmélyült általános válsága.

A tőkés körök nemigen mérték fel e változások világtörténelmi jelentőségét. Egyszerű katonai-hatalmi eltolódásnak vélték, s megpróbálták hatalmi, katonai-politikai eszközökkel visszaszorítani. Az új helyzetre való burzsoá reagálás alaphangját Churchill 1946-os fultoni beszéde adta meg, amely meghirdette a hidegháborút. 1947-ben a Földközi-tenger térségére vonatkozóan meghirdették a Truman-elvet és Nyugat-Európában életbe léptették a Marshall-tervet, melynek feltétele az volt, hogy a kommunistákat ki kell szorítani a kormányból. 1949-ben tető alá hozták az agresszív Észak-atlanti Tömböt. Ez a hidegháborús „erőpolitika" határozta meg közvetlenül a burzsoá ideológiát is.

Az ötvenes évek második felétől azonban enyhült a hideg-

háború. Az amerikaiak veresége a koreai és a franciáké a vietnami háborúban (1950–1953, illetve 1946–1954) bebizonyította, hogy a szocializmust nem lehet háborús eszközökkel visszaszorítani, s kiderült az is, hogy a szocializmust ellenforradalmi államcsínyekkel sem lehet megbuktatni.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország ebben az időszakban gazdaságilag, társadalmilag igen gyors fejlődésnek indult. A szocialista közösség elszigetelésének kísérlete katonailag, politikailag, sőt gazdaságilag is csődöt mondott.

Ennek az új időszaknak egyik leghatásosabb polgári ideológiai irányzata *az ipari társadalom elmélete*, amely annak a ténynek a tükröződése a polgári ideológiában, hogy a szocializmus olyan realitás, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, lebecsülni, amelyet az imperializmus képtelen visszaszorítani, megsemmisíteni, amellyel számolni kell.

Az ipari társadalom elmélete is a kapitalizmust védelmezi, de ez az apológia már kifinomultabb, nem olyan közvetlen, mint a polgári ideológia sok más előző formájának esetében volt, bár azok egyes elemeit integrálja magába.

Az ipari társadalom elmélete azonban nemcsak az ötvenes évek derekán és végén elégíti ki a burzsoázia ideológiai szükségleteit, hanem sok tekintetben ma is, amikor a szocializmus magasabb fejlődési szakaszba lépett, a nemzetközi erőviszonyok még inkább eltolódtak a szocialista közösség javára, az imperializmus vezető politikusainak nagy része – minden helyi beavatkozás ellenére – világméretekben kénytelen elismerni a békés egymás mellett élést mint egyetlen alternatívát, s a tudományos-technikai forradalom egyre inkább kategorikus imperatívusszá teszi a szocializmust.

Könyvünk nem kíván az ipari társadalom elméletének egészével foglalkozni, hanem csak a Raymond Aron-féle változatával. Aron az ipari társadalom elméletének olyan filozófusa és szociológusa, aki ebből a teóriából átfogó rendszert, egész társadalomfilozófiát épít ki.

Felvetődhet az a gondolat, hogy érdekes-e még ma is Aron

teóriája, De Gaulle és Pompidou halála után, Giscard d'Estaing elnöksége alatt? Hiszen sokan úgy vélik, hogy Aron elsősorban a gaulle-izmus fő ideológusa volt. Aron valóban Franciaország legjelentősebb polgári ideológusává nőtte ki magát a háború utáni időszakban, a IV. és az V. köztársaság alatt egyaránt, az utóbbinak gaulle-ista, majd posztgaulle-ista szakaszában is. Aron azonban nemcsak francia jelenség. Nemcsak a Sorbonne-on tartott előadásai és a *Figaró*ban írt vezércikkei teszik ismertté. Könyveit lefordítják a nyugati világnyelvekre, hangadó a nemzetközi tudományos tanácskozásokon.

De nem is ez a legfontosabb, hanem az, hogy az ipari társadalom elmélete, s főleg annak aroni változata a mai polgári ideológia egyetemes, elterjedt formája, a burzsoá propaganda és politika egyik ideológiai pillére. Fontosabb tételei szinte axiómává váltak a polgári sajtó egy részében és behatoltak a közgondolkodásba is. Ilyen például az, hogy korunk fejlett országaira egyaránt az ipari jelleg jellemző, tehát a fejlett tőkés- és szocialista országok egyformán ipari társadalmak, melyek szubsztanciálisan azonosak, csupán modalitás szempontjából különböznek egymástól. Ennek alapján azt hirdetik, hogy a kapitalizmus és a szocializmus nem két külön rendszer, hanem csak ugyanannak az ipari társadalomnak két típusát, modalitását alkotják. Az osztályok marxista–leninista koncepciója e szerint nem nyújtaná a társadalom struktúrájának elfogadható, érvényes magyarázatát. Helyesebbnek tartja ez az elmélet a kormányzó, uralkodó „elit"-ek vizsgálatát, mert szerinte mindkét rendszerben létezik ilyen uralkodó „elit". Az ipari társadalom elmélete gazdaságilag és a hatalmi struktúra szempontjából tehát közelíti egymáshoz a két rendszert, politikailag viszont élesen szembeállítja őket mint a pluralizmus és a totalitarizmus képviselőit, vagyis a tényleges osztálytartalmat teljesen kilúgozva.

Ezek a fontosabb aroni tételek is világosan mutatják, hogy az ipari társadalom elmélete minden egyes kérdésben a

marxizmus–leninizmus ellenfele. Éppen ezért az ipari társadalom elmélete ellen eszmei harcot kell folytatnunk. Ez a hetvenes éveknek is egyik időszerű és fontos ideológiai feladata.

1. EGYSÉGES-E AZ IPARI TÁRSADALOM ELMÉLETE?

Az ipari társadalom elmélete szerint korunk jellemző vonása az, hogy az Egyesült Államok, a Szovjetunió, a fejlett tőkés- és szocialista országok egyaránt *ipari társadalmak,* amelyeket éppen a gépi nagyipar domináló jellege különböztet meg a hagyományos társadalmaktól és választ el napjaink fejlődő országaitól.

Bár van számos eltérés az ipari társadalom elméletének neves képviselői között, vannak közös vonásaik is. Az *első* éppen az, hogy legfontosabb kategóriájuk az ipari társadalom, amely alá a fejlett országokat egyaránt besorolják, társadalmi rendszerüktől függetlenül. Így a fő választóvonal nem a kapitalizmus és a szocializmus, hanem az ipari és a nem ipari országok között húzódna.

A *második* közös vonás, hogy igen nagy szerepet tulajdonítanak a *technikának,* amelyet a társadalmi fejlettség fő kritériumának és meghatározójának tartanak. Eltűnik náluk a termelési viszonyok, ezen belül a tulajdonviszonyok domináns szerepe, s ennek helyét a társadalmi viszonyoktól független technika foglalja el. Így hallgatni lehet a tőkés–bérmunkás viszonyról, a kizsákmányolásról.

A *harmadik* közös elem az, hogy lebecsülik a tényleges szociális struktúra, az osztályviszonyok jelentőségét, s ezt az elitelmélet egy fajtájával pótolják. Azt kutatják, melyik réteg, melyik „elit" kormányoz, vezet, igazgat. Ezáltal eltűnik az a tény, hogy mindig valamely osztály gyakorolja a hatalmat,

s a kapitalizmusban a burzsoázia kizsákmányolja a munkásosztályt.

A *negyedik* közös vonás az, hogy ugyanakkor, amikor az ipari társadalom kategóriájával gazdaságilag közelítik a két rendszert, politikailag elismerik ellentétüket. De ezt nem a valóságos osztálytartalommal, hanem a közintézmények eltérő megszervezésével magyarázzák. A pártok, az állam, a politikai rendszerek osztályjellegét, osztálytartalmát figyelmen kívül hagyják. A kapitalizmus–szocializmus ellentétet a pluralizmus–totalitarizmus ellentéttel helyettesítik. Így akarnak kedvezőbb vitapozíciót biztosítani a tőkés rendnek.

Az ipari társadalom elmélete reális problémákat ragad ki, amikor a gépi nagyipar, a technika jelentőségét hangsúlyozza, a kormányzati struktúrát, a politikai rendszert vizsgálja, mégsem adja a kor valóságos képét, mert felszíni jelenségeket ragad meg és hamisan általánosít.

A Raymond Aron által kidolgozott elmélet alapjában téves koncepció, mert eltekint a termelési és osztályviszonyoktól, különböző, sőt ellentétes társadalmi-gazdasági alakulatokat egyesít egy ideáltípusban, s a gazdasági alappal szemben végső soron a politikai-ideológiai felépítményt tartja elsődlegesnek, meghatározónak.

Az ipari társadalom elmélete ahhoz az új világpolitikai helyzethez kapcsolódik, amikor a burzsoázia elméletileg már kénytelen elismerni a megváltozott nemzetközi helyzet bizonyos realitásait, amikor már nem kielégítő az az ideológiai törekvés, amely pusztán megszépíteni próbálja a kapitalizmust, s hallgat a nemzetközi erőviszonyok megváltozásáról. Éppen azért felel meg jobban a burzsoázia ideológiai szolgálatának az ipari társadalom elmélete, mert számol az új helyzet realitásaival. Nem vállalkozik arra a hálátlan feladatra, hogy a kapitalizmust általában védje. (Legtöbbször nem is használja ezt a fogalmat. Aron például az ipari társadalom „nyugati" típusáról beszél.) Az ipari társadalom elmélete nem a kapitalizmust mint olyant védi, hanem csak egyes területe-

ket emel ki, amelyek előnyösen mutathatják be a fejlett tőkésországokat, s az apológia tárgya főleg a polgári demokrácia mint általában vett demokrácia a maga intézményeivel.

Ezt az ideológiai funkciót eléggé hatásosan teljesíti az ipari társadalom elmélete, függetlenül attól, hogy képviselői politikailag különböző árnyalatokhoz tartoznak. J. K. Galbraith például amerikai liberális közéleti személyiség, W. W. Rostow a „héják" egyik hangadója, Raymond Aron konzervatív, Jan Tinbergen Nobel-díjas holland közgazdász pedig szociáldemokrata. A közvetlen politikai állásfoglalástól függetlenül egy dolog azonban egyesíti őket: elméleti-ideológiai tevékenységük, amely a kapitalizmus, a polgári demokrácia elméleti-ideológiai védelmét szolgálja.

Az ipari társadalom elméletének legnevesebb képviselői Galbraith, Rostow és Aron.[1] Nézeteik eltérőek, mindegyikük az ipari társadalom elméletének más-más változatát alkotta meg.

Galbraith közgazdász. Vizsgálódásainak tárgya az Egyesült Államok gazdasági struktúrája, a monopóliumok működési mechanizmusa, a technika gazdasági következményei, az állam szerepe az erőforrások elosztásában, az állam és a monopóliumok közötti munkamegosztás.

Rostow gazdaságtörténész. A növekedés szakaszait és feltételeit kutatja, s azt, hogyan jönnek létre és milyen törvényszerűségek szerint fejlődnek az ipari társadalmak.

Aron filozófus és szociológus. A modern társadalmak, főleg az Egyesült Államok, Franciaország és a Szovjetunió komplex vizsgálatára, összehasonlítására törekszik.

[1] Természetesen nem foglalkozhatunk mindenkivel. Nem vizsgáljuk Jan Tinbergen holland, François Perroux és Jean Fourastié francia közgazdászok nézeteit. Nem foglalkozunk az ipari társadalom elméletének „baloldali" képviselőivel sem (Herbert Marcuse, C. W. Mills). Galbraitht, Rostowot azért emeljük ki, mert az ipari társadalom elméletének egy-egy tipikus változatát képviselik, Aron pedig az ipari társadalom elméletét átfogó rendszerré építette ki.

Galbraith a Harvard Egyetem tanára. *A bőség társadalma* és a magyarul is megjelent *Az új ipari állam* című kötete szerzett számára világhírnevet. Napjaink egyik legjelentősebb amerikai közgazdásza. 1961–1963-ban Delhiben nagykövet. Felfogása szerint az Egyesült Államokban a hatalom a tőkések, a részvényesek kezéből átment a menedzserekébe, majd a menedzserek és a műszakiak csoportjának kezébe került. Ezt *technostruktúrának* nevezi. Az állami bürokráciával együtt ezt tartja a fő erőnek.

Azt állítja, hogy a nagy monopóliumok már nem a nagy profitra törekednek, hanem az üzleti biztonságra, s a piac szerepét a tervezés veszi át. „A tervezés hatékonyságának legkézenfekvőbb feltétele – írta – a nagy méret... A modern ipari rendszer legsajátosabb jellemzője éppen a mai részvénytársaság óriási mérete... A 10 millió dollárt meghaladó vagyonnal bíró részvénytársaságok, szám szerint mintegy 2000, az amerikai árutermelésben fekvő anyagi javaknak mintegy 80%-a felett rendelkeznek... A tervezés szempontjából... az optimális méretnek nincs felső határa."[2]

Az ipari szervezet – így nevezi a gazdasági életet – egybeolvad az állammal. Az Egyesült Államok Galbraith szerint már nem hagyományos tőkésállam, s az ipari társadalmak közelednek egymáshoz. „Az állami és ideológiai eltérések ellenére az ipari társadalmak egymáshoz közeledő tendenciát mutatnak, s ez a konvergencia nagyjából azonos szervezési és tervezési követelményekből ered... A konvergencia a modern nagyüzemi termeléssel... és a bonyolult szervezet kialakulásával kezdődik."[3]

Az új ipari állam elsősorban az Egyesült Államokat vizsgálja. Galbraith azonban következtetéseit extrapolálja a szocialista országokra is. Ezt az eljárást meg sem próbálja iga-

[2] *J. K. Galbraith:* Az új ipari állam. Budapest, 1970. 110–111., 113. old.

[3] Ugyanott, 404–405. old.

zolni. Ebből erednek helytelen következtetései és téves prognózisai.

A két rendszer közötti ellentétet csak politikai és ideológiai jellegűnek tartja. A gazdasági struktúra, az ún. ipari szervezet, szerinte azonos. Így jut el oda, hogy a két rendszert tévesen közelíti egymáshoz, és meghirdeti a két rendszer konvergenciáját.

1971 tavaszán Párizsban tartott előadásában még határozottabban fogalmaz, azt mondja, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus helyett egy harmadik alternatívára van szükség, az ipari társadalomra. Úgy véli, hogy a jelenleg fennálló két rendszerből egy *harmadik* fog kialakulni.

Ezen az előadásán a hozzászólók bírálták is, hogy az általa ipari szervezetnek nevezett rendszer nem egyéb, mint a kapitalizmus, amelyet véd. Jogos az a szemrehányás, hogy elmélete végeredményben az amerikai kapitalizmus apológiája. Galbraith már tagadja a tulajdon tőkés jellegét, szerinte a vállalatok a technostruktúra kezében vannak. Hallgat a kizsákmányolásról, az osztály- és hatalmi viszonyokról. Másodlagos tényezők: a szervezés, tervezés, mennyiségi növekedés kerülnek nála előtérbe.

Galbraith nézeteinek nemcsak a technicizmus a lényeges eleme (ami jellemző az ipari társadalom elméletének minden változatára), hanem egy sajátos technokratizmus is. Mint már említettük, a hatalom szerinte nem a nagy tőkemágnások, hanem a menedzserek, igazgatók, mérnökök és közgazdászok csoportja, a technokraták, az ún. technostruktúra kezében van.[4]

Galbraith nemrég megjelent új könyvében, „trilógiája" harmadik részében[5] elméletileg még messzebb jut el. Itt azt fej-

[4] Erre vonatkozólag lásd *Ripp Géza:* Politikai gazdaságtan és ideológia. Budapest, 1973. 177–178. old.

[5] *J. K. Galbraith:* Economics and the Public Purpose. Boston, 1973.

tegeti, hogy megszűnik a kapitalizmus klasszikus és neoklasszikus modellje, lehetetlenné válik a piac útján történő szabályozás. A monopóliumok kialakulása szükségessé teszi a technostruktúrát, a tervezést, az állami beavatkozást, az állami szektort. Ez tulajdonképpen az állammonopolista kapitalizmus, amelyet „új szocializmus"-nak nevez a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban megvalósult tényleges szocializmussal szemben. Ezzel engedményt tesz annak az angolszász nézetnek, hogy az állami beavatkozás és bizonyos fajta tervezés már szocializmus volna. Galbraith ezt az „új szocializmus"-t szükségszerűnek, „szocialista imperatívusz"-nak tekinti.[6]

Ebben az új kötetében Galbraith változatlanul a monopolkapitalizmust védi, de egy második védelmi vonalból, leszámolva a liberális illúziókkal.

Itt még érdemes megjegyezni, hogy – mint Galbraith is írja – a hallatlanul gyors ütemű tőkefelhalmozódás szükségszerűvé teszi a tőkés gazdaságnak nemzetközi szervezetek útján történő szabályozását (multinacionális vállalatok, államközi intézmények, szervek).[7]

Rostow, a Massachusettsi Műszaki Főiskola egykori gazdaságtörténet tanára, majd Kennedy és Johnson elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója, az amerikai „héják" egyik képviselője, 1960-ban *A gazdasági növekedés szakaszai* című fő művében fejtette ki növekedési elméletét és az ipari társadalommal kapcsolatos nézeteit.

Rostownál a *gazdasági növekedés* a kiindulópont. Így tesz különbséget a „hagyományos" társadalom és az ipari társadalom között. Megkülönbözteti az előfeltételek érlelődésének szakaszát, a kibontakozást, az érettséget és a nagy tömegfogyasztás szakaszát. Ez az utóbbi kettő szerinte a tulajdonképpeni ipari társadalom. A kibontakozás kezdete – mint kifejti – Angliában 1783–1802, az Egyesült Államokban

[6] Lásd ugyanott, 274–285. old.

[7] Ugyanott, 164–175. old.

1843–1860, Németországban 1850–1873, Oroszországban 1890–1914. Azt mondja, hogy a fejlett tőkés országok már a tömegfogyasztás szakaszában vannak, a Szovjetunió viszont csak az érettség szakaszában. A szocializmust Rostow olyan politikai rendszernek tekinti, amely nagy erőket összpontosítva elősegíti a fejlődést, gyorsan képes nagy eredményekre. Úgy véli azonban, hogy a szocializmus politikai intézményrendszere és a marxista ideológia gátolja a tömegfogyasztás korába való átmenetet. A Szovjetunió szerinte csak akkor léphetne át ebbe a magasabb szakaszba, ha liberalizálódna. Ez a *liberalizálódás* lenne a fejlődés ára, s ez tenné lehetővé, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államok „konzum"-társadalmához idomuljon. Rostow itt a polgári zsurnalisztikának azt az ismert tételét eleveníti fel, hogy a szocializmus politikai rendszere gátolja a jólét kibontakozását.

Az érettség és a tömegfogyasztás közötti különbségtétel más elnevezéssel más gondolkodóknál is megtalálható. Zbigniew Brzezinski technikai-elektronikus szakasznak, Aron a növekedés második szakaszának nevezi. Aron azonban nem köti a liberalizálódáshoz a szocialista országoknak a második szakaszba való átlépését.

Rostownál a szocializmus alsóbb fok, az iparosítás egyik módszere. A legfelső fokot szerinte az Egyesült Államok reprezentálja, amelyet már nem is kapitalizmusként, hanem „konzum"-társadalomként jellemez.

Rostow ezzel a növekedés- és iparitársadalom-koncepcióval kiemeli korunk egyik jellemzőjét, nevezetesen azt, hogy a tömegtermelés és a tömegfogyasztás fontos szerepet játszik a fejlett országokban; s periodizálni igyekszik a növekedést.

Rostow koncepciójának végkövetkeztetése erősen fogyasztáscentrikus. Az Egyesült Államokat úgy jellemzi mint a tömegfogyasztás társadalmát, amely szerinte éppen ezért fejlettebb minden más társadalomnál. Munkája, annak egész gondolatmenete az Egyesült Államok és az amerikai kapitalizmus apológiája.

Az ipari társadalom elméletének ez a második változata erősen különbözik a Galbraithétől. Rostow a növekedést tanulmányozza a XIX. századnak és a XX. század elejének adatai alapján. Az adatokat és az egész koncepciót polgári közgazdászok is bírálják és cáfolják (például Kuznets, Cairncross, Perroux).

Rostow növekedési elméletében eszmeileg megfordul a fejlődés menete. A magasabb rendű társadalmi-gazdasági alakulatból, a szocializmusból Rostownál alacsonyabb lépcsőfok válik, a tőkés rend pedig nála nem átmeneti, hanem állandó, sőt a fejlődés végcélja.

Ez az eszmei megfordítás a tényeket kevéssé ismerő ember előtt hitelre találhat. A szocialista forradalom ugyanis nem a legfejlettebb ipari országokban győzött, hanem ott, ahol az imperializmus lánca a leggyengébb volt, a cári Oroszországban, majd pedig Kelet-Európa és a Távol-Kelet agrárországaiban, majd Kubában. Még ahol volt fejlettebb ipar (Csehszlovákia, Német Demokratikus Köztársaság), ott is hiányzott az igazi nehézipari bázis. Így tehát paradox helyzet állt elő. A szocialista országok fejlettebbek a termelési viszonyokat, a szociális struktúrát, a politikát és az ideológiát tekintve, az ipari termelés volumenét illetően viszont a fejlett tőkés országok mögött gyakran 100–120 éves hátránnyal indultak. Tehát nemcsak iparosítaniuk kellett, hanem versenyt futniuk is, hogy az ipari termelés volumenét tekintve behozzák elmaradásukat. Ez a hátrány pedig az ötvenes években még elég jelentős volt. A Szovjetunió ipari termelése az ötvenes évek derekán csak 30%-a volt az Egyesült Államokénak, 1975-re, a kilencedik ötéves terv végére viszont már 90%-a. A Szovjetunió nemzeti jövedeleme 1975-re 50%-kal lesz magasabb, mint Angliáé, Franciaországé, a Német Szövetségi Köztársaságé együttesen.[8] A KGST-ben tömörült kilenc szocialista ország ma a világ ipari termelésének 33%-át adja.

Ez a sajátos epizód jellegű történelmi paradoxon az alapja

[8] Lásd Nemzetközi Szemle, 1972. 10. sz.

a Rostow féle növekedési sémának. Ezt azonban az ipari társadalom elméletén belül is bírálják. Aron *Dix-huit leçons sur la société industrielle* című könyvének 1963-as előszavában ezeket írja (a kötet a szerző 1955–1956-os előadásait tartalmazza): „Rostownak *A gazdasági növekedés szakaszai* című könyvét az egész világon olvasták és kommentálták. A politikai rezsimekkel szembeni absztrakció: a gazdasági növekedés szakaszai – már banális. Ha ma írnám ezt a könyvet, amelynek előadásaim szolgáltak alapul, szubsztanciálisan elhatárolnám magam ettől."[9]

Ripp Géza, aki Rostow stádium-elméletének mély elemzését és bírálatát nyújtja, főleg Rostowra vezeti vissza az ipari társadalom elméletét. „Az ipari társadalom elméletének legközvetlenebb ideológiai forrását a Rostow-féle növekedési szakaszok felfogása képezi . . ."[10] Ezzel azonban nem érthetünk egyet, s azt is csak megszorításokkal fogadhatjuk el, hogy „Rostow és R. Aron társadalomfelfogásának az alapvonásai megegyeznek"[11]. Rostow növekedési elmélete korántsem koherens része az ipari társadalom elméletének. Tulajdonképpen Aron az, aki Rostowtól s Galbraiththől függetlenül *teljes társadalomfilozófiává fejleszti ki az ipari társadalom elméletét.*

Aron az ipari társadalom elméletének filozófusa és szociológusa. Ezért egyet lehet érteni Ripp Géza ama megállapításával, hogy „az ipari társadalom elméletének legteljesebb kifejtését a francia Raymond Aron művei tartalmazzák"[12]. Éppen ezért indokolt, hogy az *ipari társadalom elméletének ismertetésénél és elemzésénél elsősorban Aront vegyük figye-*

[9] *R. Aron:* Dix-huis leçons . . . Párizs, 1963. 8. old.

[10] *Ripp Géza:* A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Budapest, 1967. 250. old.

[11] Ugyanott, 251. old.

[12] Ugyanott, 250. old.

lembe. Az ipari társadalom elméletét 1960 körül ugyan Rostow nevével azonosították, de ma már csökkent Rostow jelentősége, Aroné viszont nőtt.

Raymond Aron hosszú időn keresztül a gaulle-izmus félhivatalos fő ideológusa. 1940-ben Londonban csatlakozik De Gaulle-hoz, s a *La France Libre* című lap főszerkesztője. 1944-től a *Combat* című gaulle-ista, 1947-től (napjainkban is) a *Figaro* című konzervatív polgári lap főmunkatársa. 1955-től 1967-ig a Sorbonne professzora, azóta a Collège de France tanára, 1963-tól akadémikus. 1955–1958 között hároméves előadássorozatot tart a Sorbonne-on az ipari társadalom gazdasági, szociális, majd politikai struktúrájáról. A legrangosabb polgári kiadó, a Gallimard három kötetben adja ki ennek az 56 előadásnak az anyagát *Dix-huit leçons sur la société industrielle* (1963), *La lutte de classes* (1964), *Démocratie et totalitarisme* (1965) címmel. Ez a három kötet az ipari társadalom elméletének bibliája, mely szerzőjének világhírnevet szerzett. Aron ma ideológiailag a posztgaulle-izmus képviselője.

Az elmélet kiindulópontja Aronnál nem a részvénytársaságok növekedése, mint Galbraithnél, és nem a növekedés szakaszai, mint Rostownál. Az ipari társadalom fogalmából indul ki. Ezt általános történelemfilozófiai rendező elvnek tekinti, amely elválasztja egymástól a fejlett ipari és az elmaradott agrárországokat.

Nem tartja egységesnek az ipari társadalmat, hanem úgy véli, hogy két típusa, két modalitása van: a nyugati és a szocialista, amelyet szovjet típusnak nevez.

E két típusnak véleménye szerint két növekedési modell felel meg, melyeket részletesen elemez, bár a növekedés korántsem olyan központi téma nála, mint Rostownál.

Ami a szociális rétegződést illeti, Aron vizsgálja az osztálystruktúrát. Az ipari társadalom elméletének három neves képviselője közül ő az egyetlen, aki egyáltalán tudomást vesz erről. Nem tartja viszont meghatározónak, hanem az uralkodó,

kormányzó elitet veszi vizsgálat alá, mondván, hogy az a döntő, melyik csoport van hatalmon. A nyugati elitet megosztottnak, az állítólagos szocialista elitet egységesnek tartja.

A gazdaság és a szociális struktúra tekintetében közelíti egymáshoz a két rendszert, a politikai szférában viszont különbségeket, sőt ellentmondásokat rögzít az eltérő intézmények és a közhatalom eltérő megszervezése alapján. A Nyugat politikai rendszerét pluralizmusként, a szocializmusét totalitarizmusként jellemzi. Itt kísért leginkább a hidegháború hangvétele, itt süllyed le Aron a vulgáris antikommunista zsurnalisztika szintjére.

Ennek egyebek mellett az a magyarázata, hogy a kapitalizmus ma már általában népszerűtlen. Mint maga Aron szellemesen írta, „egy évszázaddal ezelőtt botrány volt, ha valaki ellenfele volt a kapitalizmusnak, ma inkább az a botrány, ha valaki híve a tőkés rendszernek[13]". Sokkal kedvezőbb pozíciót biztosíthat magának az a polgári teoretikus, aki a kapitalizmus helyett az osztálytartalmától megfosztott „tiszta" demokráciát védi, és nem egészében a szocializmust támadja, hanem annak csak politikai rendszerét, totalitarizmussal vádolva azt. Így olyan látszatot lehet kelteni, mintha a polgári demokrácia szabad rendszer lenne, a szocializmus politikai rendszere pedig ezzel szemben elnyomó, zsarnoki berendezkedés volna.

A jövőt illetően azt állítja Aron, hogy a két rendszer párhuzamosan fog fennállni egymás mellett. Ezzel elismeri a szocializmus erejét, stabilitását. Ugyanakkor – bár bírálja – bizonyos, nagyon is mérsékelt optimizmussal ítéli meg a kapitalizmust.

Amikor Aront tartjuk az ipari társadalom elméletének teoretikusai közül a legjelentősebbnek, óhatatlanul eszünkbe jut Marxnak J. B. von Schweitzerhez írott levele (1865. január 24.), amelyben ez áll: „Az utókor talán azzal fogja jellemezni

[13] *R. Aron:* Dix-huit leçons ... 112. old.

a franciaság legutóbbi korszakát, hogy Louis Bonaparte volt a Napóleonja és Proudhon a Rousseau–Voltaire-je."[14] Nos, a mai Franciaországnak kétségtelenül Aron a Rousseau–Voltaire-je.

Mi a magyarázata annak, hogy Aron, aki a polgári tudomány eszközeivel kutatja korunkat, nem jut el annak adekvát képéhez, a történelem valóságos mozgástörvényeihez?

Aron – más polgári tudósokhoz hasonlóan – a Nyugaton fennálló tőkés rendet próbálja elméletileg igazolni, s megmarad a felszínen; a felszíni jelenségeket nemegyszer önkényesen csoportosítja, s téves következtetéseket von le belőlük. Ezt lehetővé teszi szélsőséges módszertani relativizmusa, amely szerint a társadalmi jelenségek több értelműek, többféle magyarázatuk lehetséges a tudósok filozófiai álláspontja és politikai meggyőződése szerint.

Aron elmélete az ipari társadalomról tudatosan *antikommunista*. Megszépíti az „ipari társadalom nyugati típusá"-t, különösen annak politikai rendszerét, tagadva burzsoá jellegét. Ugyanakkor rágalmazza a megvalósult szocializmust. A munkásosztály történelmi szerepét és a kommunista párt történelemformáló hivatását egyaránt megkérdőjelezi. Azzal, hogy a kapitalizmust az ipari társadalom egyik típusának tünteti fel, valóságos szociális struktúráját pedig egy elit-koncepcióval helyettesíti be, tulajdonképpen tagadja a szocialista forradalom szükségszerűségét, ideológiailag le akarja fegyverezni a munkásosztályt. Ezzel – ha nem is a napi politika, hanem az ideológia, az elmélet szintjén – a burzsoázia érdekét szolgálja.

Az ipari társadalom elmélete és a *szociáldemokrácia* elmélete meglepően egybevág. Már Bernsteinnél, a revizionizmus és reformizmus atyjánál találhatók olyan gondolatok, amelyeket az ipari társadalom elméletének bármelyik válfaja integrálhat. Ilyenek például a következők: a gazdasági tényező

[14] *Marx–Engels* Művei. 16. köt. Budapest, 1964. 28. old.

nem meghatározó jellegű, a kapitalizmus nem jutott túl a delelőjén, a munkásosztály harmóniában élhet a tőkésosztállyal, a társadalom nem polarizálódik, a szocialista forradalom nem szükségszerű.

A második világháború utáni viszonylagos tőkés konjunktúrába a nyugat-európai szociáldemokrata pártok igyekeznek bekapcsolódni olyan módon, hogy szociális törvényeket, reformokat harcolnak ki, s részt igényelnek a kormányzásban. A tőkések elfogadják ezt, hiszen a szocialista világrendszer kialakulása, a kommunista mozgalom megerősödése engedményekre kényszeríti őket, s a szociáldemokrata pártokkal bővítik bázisukat, stabilizálják hatalmukat. Az osztályegyüttműködés eme politikájának megfelelő elméleti alapjául szolgálhat az ipari társadalom elmélete.[15]

Ez tükröződik a Szocialista Internacionálé dokumentumaiban is.

Teljesen egyet lehet érteni Roland Leroynak azon megállapításával, hogy *az ipari társadalom elmélete a burzsoázia és a reformizmus közös ideológiája.* [16]

A reformizmushoz hasonlóan a *mai revizionizmus nézetei is* sokban meglepően egyeznek Aron felfogásával. Főleg a két rendszer közelítése, a technika, a technikai haladás abszolutizálása, a munkásosztály szerepének tagadása, az értelmiség, a „technokraták" szerepének túlbecsülése, a megvalósult szocializmus elvetése és a szocialista forradalom szükségszerűségének tagadása azok az elemek, amelyeket a mai revizionistáknál is megtalálhatunk.

Aron elméletének előzetes vázlata is megkívánja, hogy az Aron-kritika fő szempontjait rögzítsük.

Ki akarjuk mutatni, hogy *nem lehet korunkat és a történelmet az ipari társadalom ideáltípusából „megérteni". Jo-*

[15] Ilyen következtetésre jut *Békés Rezső* is Mit akar a szociáldemokrácia? című kötetében. (Budapest, 1971.)

[16] Lásd *Roland Leroy:* A kultúra napjainkban. Budapest, 1973. 215–216. old.

gosulatlan a kapitalizmust és a szocializmust ugyanazon társadalom két modalitásaként felfogni, hiszen ezek szubsztanciálisan különböznek egymástól, sőt gyökeresen ellentétesek egymással. A növekedés eltérő módja a két társadalmi-gazdasági alakulat ellentétes jellegéből következik. A növekedést nem lehet a technika fejlődéséből levezetni, mert a társadalmak komplex magyarázatát csak a termelési viszonyok elemzéséből nyerhetjük.

Téves a társadalmi struktúráknak azon az alapon történő megközelítése, hogy Nyugaton és Keleten egyaránt külön csoport, a munkamegosztás külön ágazata végzi a kormányzati feladatokat. A lényeg éppen az, hogy *az ellentétes tulajdonviszonyoknak ellentétes osztály- és hatalmi viszonyok felelnek meg.*

A politikai rendszerek és az ideológiák ellentétessége nem a közintézmények eltérő felépítéséből, hanem *az eltérő, sőt ellentétes osztályviszonyokból adódik. A politikai intézmények, az állam, a pártok, a politikai rendszerek osztályjellegűek.*

Végül pedig a gazdasági elemzés és a történelmi tények azt mutatják, hogy *a két rendszer nem párhuzamos, hanem a kapitalizmus átadja helyét a szocializmusnak.*

2. ARON ELMÉLETÉNEK ESZMEI ELŐDEI

Minden filozófiai elmélet csak úgy érthető meg, ha megvizsgáljuk forrásait, eszmei előzményeit, s azt, hogy a régebbi gondolkodóktól mit és hogyan integrál saját rendszerébe. Ebből a szempontból érdekes, hogy Raymond Aron mit mond az ipari társadalom elméletének forrásairól.

Aron több munkájában is kitér arra, hogy kiket tart elmélete eszmei forrásainak. Elmondja, hogy 1931–1933-ban Németországban tett tanulmányutat. A kor szellemi légkörének megfelelően Marxot tanulmányozta. Aggódott a fasizmus előretörése és a III. köztársaság dekadenciája miatt. Úgy vélte, Marx tévedett, amikor egyetlen tényezőt, a gazdaságit tekintette a többivel szemben meghatározónak. Aron azért más gondolkodókhoz fordult. Max Webert, Joseph Schumpetert és Colin Clarkot említi.[1]

A *Dix-huit leçons* . . .-ban, amelyben Aron saját elméletét megalapozza, Comte, Tocqueville és Max Weber szerepel mint legfontosabb eszmei előd.

A *Dix-huit leçons* . . . megjelenése után támadják is Aront amiatt, hogy az ipari társadalom kategóriáját Comte-tól vezeti le, amikor ennek felfedezője tulajdonképpen Saint-Simon.

Aron a *La lutte de classes*-nak, a trilógia második kötetének előszavában válaszol kritikusainak. Szerinte az ipari társadalom fogalmát egyaránt lehet Saint-Simontól, tanítványaitól vagy Auguste Comte-tól levezetni.[2] A saint-simonisták –

[1] Lásd *R. Aron:* Marxismes imaginaires. Párizs, 1970. 12. old.
[2] Lásd *R. Aron:* La lutte de classes. Párizs, 1964. 10–11. old.

írja – „s ugyanúgy Auguste Comte annak a technikai társadalomnak a prófétáiként tűnnek fel, amelyben élünk, amelyet a menedzserek igazgatnak elektronikus gépek segítségével"[3].

De miért Comte-ot emeli ki Aron, és miért nem Saint-Simont? Ennek magyarázata a következő.

Saint-Simon szerint az új társadalomnak a tudományra, az iparra és egy új vallásra kellene épülnie. Amikor azonban kivételes helyzetet juttatna a tudósoknak és a nagyiparosoknak, látja a vagyonosok és a szegények ellentétét, és kifejezetten a „legszámosabb és a legszegényebb osztály" oldalára áll. Saint-Simonnál az ipari társadalom utópia, de *szocialista* utópia.[4]

Auguste Comte, Saint-Simon egykori magántitkára és tanítványa viszont kifejezetten konzervatív polgári gondolkodó. Átveszi Saint-Simontól az ipari társadalom fogalmát, az ipar és a tudomány megszervezésének szükségességét, de – mint Igor Kon írja – „Comte egyaránt idegenkedett Saint-Simon szocializmusától és dialektikájától"[5]. Comte tagadta az osztályharc és a munkásosztály történelmi szerepét. Pozitivizmusa tulajdonképpen alternatíva a szocializmus ellen.[6]

Ez a magyarázata annak, hogy Aron Comte-ot teszi meg kiindulópontnak, és a marxizmussal szembeni vitájában Comte szerepel Marx pozitív ellentéteként. Comte azért is alkalmasnak látszik erre a szerepre, mert átfogó rendszert épít ki, amely a XIX. század közepén tudományos népszerűséget szerez neki.

Hogyan vélekedett Comte-ról Marx és Engels?

Marx 1866. július 7-én ezt írta Engelsnek: „Most mellékesen Comte-ot tanulmányozom, mert az angolok és a franciák nagy lármát csapnak körülötte. Ami őket megvesztegeti, az az

[3] Ugyanott, 11. old.

[4] Lásd *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest, 1969. 188–189. old.

[5] *I. Kon:* A szociológiai pozitivizmus. Budapest, 1967. 15. old.

[6] Ugyanott, 23. old.

enciklopédikusság, a szintézis. De Hegelhez hasonlítva szánalmas... És ez a nyavalyás pozitivizmus 1832-ben jelent meg!"[7]

Marx öt évvel később, 1871. június 12-én W. S. Beesly angol pozitivistához írott levelében sem nyilatkozik hízelgőbben: „Én a comte-izmussal, mint pártember, teljesen ellenségesen állok szemben, mint tudománnyal foglalkozó embernek pedig nagyon rossz véleményem van róla."[8]

Engels 1895. január 24-én, néhány hónappal a halála előtt így vélekedett Tönnies német polgári szociológushoz írott levelében: „Comte minden zseniális eszméjét Saint-Simontól vette át, de... tönkresilányította őket."[9]

Meg kell még jegyeznünk, hogy Saint-Simon és Comte a feltörekvő kapitalizmust nevezi ipari társadalomnak, Aron viszont a monopolkapitalizmust és a szocializmust egyesíti ebben az ideáltípusban.

Aron eszmei elődei közül még Alexis de Tocqueville-t emeli ki. A Comte–Marx ellentét mellett egy Tocqueville–Marx ellentétpárt is felállít.

Alexis de Tocqueville vallásos és konzervatív nemesúr, 1849-ben a második köztársaság minisztere. A francia forradalmat és az Egyesült Államokat tanulmányozva arra a meggyőződésre jutott, hogy az új társadalmak demokratikusak, s a demokráciának két válfaja lehetséges: liberális vagy zsarnoki. Tocqueville az 1848-as francia forradalmaktól megrémülve a polgári demokráciát tartja szabad, liberális, a szocializmust pedig zsarnoki rendszernek. Nézetei ezért alkalmassá válnak arra, hogy a XX. században feleleventsék őket, s ezáltal a Nyugat politikai rendszerét vonzónak tüntessék fel, a szocializmus politikai rendszerét pedig diszkreditálják.

Nem véletlen, hogy Tocqueville, a XIX. századi liberaliz-

[7] *Marx–Engels* Művei. 31. köt. Budapest, 1973. 229. old.
[8] *Marx–Engels* Válogatott levelek. Budapest, 1950. 312. old.
[9] Ugyanott, 588. old.

mus kedvenc szerzője most reneszánszát éli mint a liberális szociológia és politológia egyik klasszikusa. Tocqueville azonban nem mérhető a polgári gondolkodás kiemelkedő képviselőihez, az angol klasszikus közgazdászokhoz, a francia felvilágosítókhoz vagy a német klasszikus filozófusokhoz. Engels így említi: „A filiszterek által istenített ... Tocqueville."[10]

Comte és Tocqueville mellett Max Weber gyakorolta a legmélyebb hatást Aronra, elméletileg is, módszertanilag is. Nyugodtan mondhatjuk, hogy Aron módszertanát teljesen Max Webertől veszi át.

Max Weber a neokantianizmus és az életfilozófiák társadalomszemléletét szintetizálta. Rendszerét *megértő szociológiának* nevezi. Úgy véli, hogy a társadalmi jelenségeknek nincsenek immanens törvényszerűségei. A teoretikus feladata szerinte az, hogy *ideáltípust* alkosson, s annak segítségével próbálja a társadalmi jelenségeket, folyamatokat *megérteni*. A „megértés" és az „ideáltípus"-alkotás Max Weber nyomán az ipari társadalom elméletének, elsősorban Aron gondolatmenetének módszertani alapja.

Az ideáltípus-alkotás lényege az, hogy a kutató kiemeli a társadalmi jelenségek leglényegesebbnek vélt vonásait és ezekből ideáltípust kreál, amelyet alkalmasnak tart a valóság megértésére. Az ideáltípus azonban *nem a valóság tudományos*, adekvát visszatükröződése.

Az ideáltípus-alkotás módszeréből látható, hogy Max Weber különleges jelentőséget tulajdonít a kutatónak, hiszen az ő személyétől függ a valóságot magyarázó ilyen vagy amolyan ideáltípusok megalkotása.

Aron – mint mondja – a *relativizmust* Max Webertől vette át, akinél viszont ez neokantiánus hatás. Max Webernél – folytatja Aron – a relativizmus alapja a kutató szubjektuma és fogalomrendszere. Aron saját relativizmusát némileg eltérően indokolja meg. „Veszélyes egyetemes értéket tulajdo-

[10] Ugyanott, 474. old.

nítani a gazdasági jelenségek egy bizonyos olvasásának. Azt szeretném sugalmazni, hogy kevésbé veszélyes megerősíteni a magyarázatok relativizmusát. A társadalmi jelenségek sem nem inkoherensek, sem nem totálisak... A szociológus nem önkényesen választja meg az általa elemzett folyamat logikáját... Ezt a rendet nem a szociológus adja... Ez a rend nem egyértelmű, nem lehet egyértelműen magyarázni. A szociológus feltárja a jelenség rendjét és szabályait. Megvan az a kockázata, hogy kifejezze azt a politikai szándékot, amely a kiindulópontja, és azt a filozófiai rendszert, amely célja."[11]

Max Weber nemcsak a „megértéssel", az ideáltípus-alkotással, a relativizmussal hatott az ipari társadalom elméletére, hanem azzal is, hogy ő a társadalmi tényezőket egyenlő súllyal ruházta fel. Marx tanításaiból ugyan elfogad annyit, hogy a gazdasági tényezőnek szerepe van, de úgy véli, hogy ez nem kizárólagos jellegű. Marx persze soha nem írta, hogy *csak* a gazdasági tényező játszik szerepet a történelemben, hanem a gazdasági alap *meghatározó* jellegét hangsúlyozta a politikai és ideológiai felépítménnyel szemben. Max Weber ezt nem fogadja el, sőt, végső soron megfordítja a valóságos viszonyokat, és a gazdasági helyett a tudati tényezőket tartja elsődlegesnek.

Ki kell még emelnünk Joseph Schumpetert, az osztrák származású amerikai közgazdászt és szociológust. Max Weber halála után csaknem három évtizeden keresztül őt tekintették a legnevesebb polgári társadalomtudósnak. Két olyan tétele is van, amelyet az ipari társadalom elmélete átvesz, és amelyet a mai polgári társadalomelmélet szinte axiómának tekint.

Az egyik az, hogy a demokrácia kelléke a többpártrendszer, s ezen az alapon a *polgári* demokráciát tekinti *a* demokráciának.

A másik az, hogy nem az a meghatározó, hogy a társadalom milyen osztályokra tagozódik, hanem az, hogy milyen

[11] *R. Aron:* Dix-huit leçons... 26–27. old.

szociális csoport kormányoz. Schumpeter volt a modern elitelmélet egyik legelfogadottabb képviselője.

Aron elmélete igen sok közgazdasági elemet is tartalmaz. Azok közül a közgazdászok közül, akik hatnak rá, Schumpeter mellett főleg Colin Clarkot kell megemlítenünk, aki – Ripp Géza jellemzése szerint – a modern polgári növekedési elmélet atyja és „jövendőmondója", „akinek jóslatai merészségével csak tévedéseinek nagysága vetekedhet"[12]. Colin Clark elsősorban Aron növekedési elméletének kiindulópontja és ösztönzője.

Comte, Tocqueville, Max Weber, Schumpeter, Colin Clark – ezek azok a gondolkodók, akiktől Raymond Aron a legtöbb gondolatot meríti az ipari társadalomról szóló elméletének megalkotásakor.[13]

[12] *Ripp Géza:* A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. 252. old.

[13] Számunkra nem tűnik elég meggyőzőnek Ripp Gézának az a tétele, hogy szellemi rokonság állna fenn Karl Popper és Raymond Aron nézetei között. (Lásd *Ripp Géza:* Politikai gazdaságtan és ideológia. 164. old.)

3. MIT NEVEZ ARON IPARI TÁRSADALOMNAK?

Aron kiindulópontja az ipari társadalom, amelyet – úgymond – „technikai, tudományos vagy racionalizált társadalomnak is lehetne nevezni... Az ipari társadalom mint központi fogalom nem *imperatív* módon szükségszerű – írja –, de nem hiányoznak az okok, amelyek igazolják ennek a választását... Az ipari társadalom fogalmából kiindulva lehet különbséget tenni e társadalom két típusa között. Ezután jutok el – folytatja – a növekedés modelljeinek és szakaszainak fogalmához. Ez a négy fogalom... az elmélet egymásra következő elemeit alkotja."[1]

Aron keresi azt, ami a fejlett országokat és a gyarmati sorból nemrég kiszakadt fejlődő országokat elválasztja egymástól; ami közös a fejlett szocialista és a fejlett tőkésországokban, amiből le lehet vezetni a két politikai rendszert.

„Ázsiai utamon meggyőződtem róla – írja –, hogy a kor legfontosabb fogalma az ipari társadalom."[2] „A szovjet és a tőkés társadalmak nem egyebek, mint ugyanannak a szociális típusnak, a haladó ipari társadalomnak két fajtája vagy modalitása."[3] (Aron a szocializmust nemegyszer szovjet társadalomnak nevezi.)

Később is kiemeli alap-ideáltípusának, az ipari társadalomnak a jelentőségét. 1966-ban *Trois essais sur l'âge industriel*

[1] *R. Aron:* Dix-huit leçons... 363–364. old.
[2] Ugyanott, 50. old.
[3] Ugyanott.

című könyvében ezt írta: „Helyes, ha a fejlett társadalmak gazdaságát *iparinak* nevezzük. Ipar nélkül valóban elképzelhetetlen lenne a mezőgazdaság termelékenységének növekedése következtében felszabadult munkaerő foglalkoztatása és a szükséges munkaeszközök és technikai tárgyak létrehozása. A harmadik szektor (a szolgáltatás) gyakran magas egyéni jövedelemhez juttat, de részben a második szektor melléktermeke, jóléti apparátusa. Ez teszi lehetővé a harmadik szektor bővítését, a mezőgazdasági és az ipari munka termelékenysége ad módot arra, hogy a munkaerő egy jelentős részét átirányítsák a szolgáltatásokhoz és a szórakoztató tevékenységekhez. Közvetlen megfigyelés útján összehasonlítva, társadalmi szempontból, *az ipar az, ami leginkább meghatározza a fejlett társadalmak jellegét*" (az utóbbi kiemelés tőlem – *L. Gy.*).

„Egy társadalom fejlődéséhez nem elegendő a gyáripar létrehozása és a gépesítés. Át kell alakítani az egész társadalmi apparátust és az emberek nevelését, melynek az ipar a kifejezése, és amely az ipar számára nélkülözhetetlen. Egy társadalomról csak akkor mondhatjuk, hogy valóban iparosított, amikor az emberek és az intézmények az ipar szellemének megfelelően élnek és működnek. A korszerű gazdasági életet átmenetileg tudományosnak neveztük. Az ipari társadalmak lényegében véve tudományos társadalmaknak nevezhetők, mivel a gépesítés és a teljesítmény az iparosítás és egyúttal a gazdaság haladó jellegének utólagos következményei."[4]

[4] A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 298–299. old. – Itt egy megjegyzést kell tennünk. Az ipari társadalom elméletének egyes képviselői (Zbigniew Brzezinski, Daniel Bell, Alain Tourain) úgy akarják elhatárolni magukat az ipari társadalom elméletének hagyományos formájától, hogy a mai kapitalizmust poszt-indusztriális társadalomnak nevezik el a szolgáltatások növekvő jelentőségére hivatkozva, egyben azt állítva, hogy ez csökkenti az ipar jelentőségét. Velük szemben meggyőző Aronnak az az érve, hogy a szolgáltatásokkal szemben mindig *az ipar az alapvető, a meghatározó ágazat.*

Aron kerüli a definíciókat, inkább körülír, magyaráz. Itt azonban egyesíti a definiálást és a körülírást: „Az ipari társadalmat – írja – nagyon egyszerűen lehet definiálni; olyan társadalom, ahol az ipar, a nagyipar a termelés legjellemzőbb vonása. Ipari társadalom az, ahol a termelés olyan vállalatokban folyik, mint a Renault vagy a Citroën."[5]

Aron definíciója szerint a lényeg a *gépi nagyipar*, ahol a *termelés* hatalmas vállalatokban *koncentrálódik*. Ez a kategória választaná tehát két szakaszra a történelmet, az első, a nem ipari vagy ha tetszik, katonai, esetleg hagyományos és a második, az ipari társadalomra.

Ez a definíció kiemeli azt, ami közös a fejlett tőkés- és a fejlett szocialista országokban: a technikát, a gépi nagyipart, a tudományt, a racionalitást. Eltekint viszont a leglényegesebbtől: a termelési viszonyoktól. Így „sikerül" két teljesen különböző, sőt ellentétes társadalmi-gazdasági alakulatot: a kapitalizmust és a szocializmust egy fogalomba, azaz ideáltípusba „egyesíteni". Ez hamis azonosítás. Aront támadják is emiatt. „Az ipari vagy tudományos társadalom fogalma – írta Aron 1960-ban – . . . maga is bírálatokat és ellenvetéseket vált ki."

„Kommunisták és antikommunisták hasonló okokból, noha ellentétes jelentéssel, nyíltan támadják azt a fejlődéselméletet, mely ellenséges társadalmakat azonos kategória alá rendel, erőltetettnek tartják az olyan rendszerek egymáshoz közelítését, melyek mindegyike a másik halálát akarja."

„. . . Egy ipari társadalom gazdasága elkerülhetetlenül vagy az egyik, vagy a másik rendszerhez tartozik. Ebből nem következik, hogy az ipari társadalom fogalmának használata jogosulatlan . . . Csak azt kell megállapítani, hogy melyek a közös és melyek a különböző modalitások alakjában megmutatkozó vonások."[6]

[5] *R. Aron:* Dix-huit leçons . . . 97. old.
[6] A francia szociológia. 299–300. old.

Az ipari társadalom kritériumai, melyek mindkét modalitásban közösek lennének, Aron szerint a következők:

a) a vállalat és a család elkülönülése,
b) a vállalaton belüli munkamegosztás,
c) a tőkefelhalmozás,
d) a gazdasági számítások, az ésszerű kalkuláció,
e) a munkások koncentrációja.[7]

A feudalizmusban a kézműves és a szabad paraszt saját termelési eszközeivel dolgozik családja körében. *A vállalat és a család* nem válik szét. Még a jobbágyparasztnál sem, aki szintén rendelkezik termelési eszközökkel, és ideje egy részében a jobbágytelken dolgozik, más részében a földesúr majorsági birtokán. Az eredeti tőkefelhalmozás azonban elveszi termelési eszközeiket, kifosztják és tönkreteszik őket, s nincs más lehetőségük, mint munkaerejüket eladva elhelyezkedni kisebb vagy nagyobb tőkés vállalatnál. Az eredeti tőkefelhalmozásról és borzalmairól azonban hallgat a polgári tudomány, az ipari társadalom elmélete is. A vállalat és a család elkülönülése csak munkaszervezési tényként és követelményként szerepel náluk.

Ami a munkamegosztást illeti, Aron hangsúlyozottan csak *a technikai munkamegosztással,* tehát az üzemen belüli munkamegosztással foglalkozik, s nem a társadalmival, amely történelemfilozófiailag fontosabb. A technikai munkamegosztást a manufaktúra hozta létre, s ez jelentősen növelte a termelékenységet. A technikai munkamegosztás abszolutizálásával Aron megpróbálja elkerülni a *valóságos* társadalmi struktúra, az osztálystruktúra elismerését.

A *tőkefelhalmozás* két vonatkozásban is fontos. Az első: nincs tőkés termelés egy bizonyos tőkemennyiség nélkül. A tőkés termelés egyik feltétele éppen az, hogy a kereskedő kezében tőke összpontosuljon, s ezzel létrehozza az egyszerű tőkés kooperációt, később a manufaktúrát, majd ebből kifejlődik a gépi nagyipar. Aron a tőkefelhalmozásnak erre az as-

[7] Lásd *R. Aron:* Dix-huit leçons... 97–100. old.

pektusára gondol, a történelmi összefüggések nélkül, a termelési viszonyoktól elvonatkoztatva, egyszerűen a felhalmozásnak csak mennyiségi-technikai vonatkozásait szemlélve.

A jelenkorban viszont a tőkefelhalmozás azt jelenti, hogy a szabad versenyből kinő a monopólium, hatalmas tőkék összpontosulnak egy-egy vállalat vagy pénzcsoport kezében, s ez óriási gazdasági és politikai hatalmat jelent. A tőkefelhalmozásnak erre a másik aspektusára Aron alig utal, pedig a monopóliumok szerepének vizsgálata a mai kapitalizmus megértésének alapja.

Ami a *gazdaságossági számításokat, kalkulációt* illeti, ennek már Max Webernél nagy szerepe van, aki *Protestáns etikájában* kifejti, hogy a XVIII. századi amerikai puritánok tudtak ésszerűen és szorgalmasan gazdálkodni. Szakemberek akartak lenni, s azok is lettek. Aron szerint a racionális, ésszerű gazdálkodás lehetséges úgy is, hogy azt a tőkés piac szabályozza, s a köztulajdon és az állami tervezés alapján is.

Nézetünk szerint az állammonopolista kapitalizmusban csakugyan inkább van lehetőség a piacteremtésre, a gazdasági folyamatoknak a réginél hatékonyabb szabályozására, sőt bizonyos tervezésre is, de ezt is erősen korlátozza a tőkés tulajdon. Az erőforrások optimális elosztását biztosító tervezés csak a szocializmusban valósulhat meg, a társadalmi tulajdon alapján, s ez még inkább szükségszerű az intenzív fejlesztés szakaszában.

A munkások koncentrációja akkor válik igen fontossá, amikor a nagyipar már óriási méreteket ölt. Az ipari társadalom ideáltípusával kapcsolatban ez az egyetlen pont, ahol Aron felveti a tulajdonviszonyokat. „Az egyik oldalon a munkások százait vagy ezreit láthatjuk, a másik oldalon pedig a kis számú tulajdonost. Elkerülhetetlenül felvetődik a kérdés, hogy milyen a viszony a tulajdonosok és a koncentrált munkások között... A termelési eszközök egyéni tulajdona kétségessé válik."[8]

[8] Ugyanott, 100. old.

Az öt kritérium erősen termelés-technikai jellegű, s csak az utolsónál vetődik fel a tulajdonviszonyok problémája.

1966-ban Aron – feltehetőleg Max Weber hatására – már csak egyetlen ismérvvel, a racionalitással jellemzi az ipari társadalmat. Ezt írja: „... Nehéz letagadni, hogy az emberiség ma inkább alkalmazza a tudományos ismereteket, mint a múltban valaha, és hogy nagyobb számú tudományos ismerettel rendelkezik, mint bármikor."[9]

„Az ipartól és a technikától sem lehet megtagadni a racionális jelzőt."[10] „A tudományban és a termelésben megnyilvánuló technikai racionalitástól logikusan jutunk el a társadalmi szervezés racionalitásáig, vagy legalábbis a társadalmi szervezés néhány aspektusának racionalitásáig. Miért ne volna racionálisnak nevezhető a kollektív munka teljesítményének növelése azáltal, hogy megosztják az egyének között a feladatokat, hiszen ennek a megosztásnak a lényege ugyanaz, mint az anyagi eszközök, az anyagok és szerszámok kombinációjának. A jog és a közigazgatás szintén racionalizálódik a szónak egy bizonyos értelmében."[11] Itt annyit mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy a szocializmus a központi tervezés révén racionálisabb, mint a kapitalizmus, s a munkásosztály szempontjából más a racionális, mint a monopolista burzsoázia szempontjából.

Korántsem szabad lebecsülni annak elméleti-ideológiai jelentőségét, hogy feleleventették Saint-Simon és Comte ipari-társadalom-fogalmát és egy új polgári társadalomelmélet kiindulópontjaként használták fel.

Aron ezt a kiindulópontot a következőkkel indokolja: „... Az ipari társadalom fogalmának mint elvont típusnak helyénvalóságát a preindusztriális társadalmakkal való konfrontáció és a típus alapvető jegyeinek szükségszerű következményei alapozzák meg."[12]

[9] A francia szociológia. 304. old.
[10] Ugyanott, 305. old.
[11] Ugyanott, 306. old.
[12] Ugyanott, 302. old.

Hogy mennyire indokolt az ipari társadalom kategóriájából kiindulni, arra a későbbiekben kapunk választ, amikor látni fogjuk, milyen elméleti-ideológiai következmények adódnak az ipari társadalom, valamint az ipari társadalom két típusa fogalmából. Alkalmasak-e ezek a kor magyarázatára? Hogyan lehet velük értelmezni a történelmet? Valóban két típusról, modalitásról van szó, vagy két egymástól szubsztanciálisan különböző, sőt ellentétes társadalmi rendszerről? Mi az értéke annak a társadalom- és történelemfilozófiának, amelynek az ipari társadalom elmélete áll a középpontjában, s amelynek Aron a legnevesebb képviselője?

4. KÉT RENDSZER VAGY KÉT MODALITÁS?

Aron szerint az ipari társadalomnak két típusa, két modalitása lehetséges, a nyugati és a szovjet. *A két típus szubsztanciálisan azonos, csak mint modalitás különbözik egymástól* – véli Aron. A kapitalizmus és a szocializmus ellentétét, antagonizmusát egyszerű modalitásbeli különbséggé redukálja.

A két típus vagy modalitás éppen olyan fontos szerepet játszik Aron elméletében, mint az ipari társadalom kiinduló és rendszerező jellegű ideáltípusa. Ugyanis ennek segítségével vonja össze a kapitalizmust és a szocializmust az ipari társadalom fogalmában. *Ez rendszerének specifikuma.* A két típus vagy két modalitás nem szerepel sem Rostownál, sem Galbraithnél.

Mit mond a két típust elválasztó tényezőkről?

„A két gazdasági típus ellentétessége lényegében két mozzanatban rejlik:

1. *A termelési eszközök tulajdona.* A tőkés gazdaságban a termelési eszközök magánszemélyek, nem pedig az állam tulajdonában vannak.

2. *A szabályozás módja.* Sematikusan azt mondhatjuk, hogy az egyik oldalon az erőforrások elosztását a tervhivatal szuverén módon szabja meg, a másik oldalon pedig az erőforrások elosztását az egyének piaci döntései határozzák meg; vagy más szavakkal, az egyik esetben a kereslet és kínálat egyensúlyát a tervezés biztosítja, a másik esetben az egyensúly megközelítően a piacon jön létre."[1]

[1] *R. Aron:* Dix-huit leçons... 110–111. old.

A trilógia harmadik kötetében ezt olvashatjuk: „Azt lehet mondani, hogy az ipari társadalmak két gazdaságszervezeti típus között választhatnak: piacgazdaság és magántulajdon, köztulajdon és tervezés."[2]

1966-ban ezt írta: „Az ipar vagy magán-, vagy köztulajdonban van. A kollektív erőforrásoknak a különböző felhasználások közötti felosztása vagy egy tervezőiroda döntése alapján, vagy a döntéseik világos következményeit nem ismerő egyének számtalan döntésén keresztül megy végbe."[3]

A köztulajdon és terv, illetve magántulajdon és piac közötti alternatíva tehát Aron visszatérő gondolata, rendszerének alapvető, integráns része. Első pillanatra úgy látszik, mintha jelentőséget tulajdonítana a termelési viszonyoknak, ezen belül a legfontosabb elemnek, a tulajdonviszonyoknak. Ez azonban csak látszat. Valójában *két gazdaságirányítási alternatíváról van csak szó* Aronnál. Központi, tervszerű igazgatás vagy olyan mechanizmus, amely spontán módon a piacon jön létre.

Ezzel szemben az igazság az, hogy a modern társadalom nem kétféle gazdaságirányítási módszer között választ, hanem történelmileg szükségszerű az áttérés az egyik társadalmi-gazdasági alakulatról, a kapitalizmusról, a másikra, a szocializmusra.

Aron szerint nem tiszta típus a nyugati. Úgy véli, hogy vannak „szocialista" elemei. Arról beszél, hogy a nyugati országok már nem tőkések a szó hagyományos értelmében, nem „tiszta típust" képviselnek, hanem „szocializálódás" kezdődött meg bennük.

Ezt a vélekedését elsősorban az állami szektorra alapítja. De persze nem minden államosítás szocializmus. Csak akkor beszélhetünk szocializmusról, ha az államhatalom a munkás-

[2] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. Párizs, 1965. 369. old.
[3] A francia szociológia. 300. old.

osztály kezében van, s ha ez az állam államosít, egyszóval a munkásosztály mint osztály válik tulajdonossá. Mint Engels szellemesen megjegyzi: különben a dohányiparnak, illetőleg a vasutaknak a polgári állam által történt államosításáért Napóleont, Metternichet és Bismarckot is szocialistának lehetne minősíteni.[4]

A nyugati típus „szocialista" elemeiként említi még Aron a következőket:

– mérséklődött a jövedelmek egyenlőtlensége,
– a szakszervezetek viszonylag szabadon működhetnek,
– a munkafeltételekről szóló viták a szakszervezetek és a vállalkozók szövetségei között mindennapiakká váltak,
– progresszív adózás van,
– van társadalombiztosítás.[5]

Mondanunk sem kell, hogy az itt felsorolt tényezők sem jelentenek önmagukban szocializmust. Nem szólva arról, hogy némelyek meglétét éppenséggel vitatni lehet. A szakszervezetek működését a tőkések és a polgári állam mindenképpen gátolni igyekeznek. A jövedelmek egyenlőtlensége nem mérséklődött. „A jövedelem és a vagyon megoszlása az Egyesült Államokban lényegében ugyanolyan maradt, amilyen 1939-ben, sőt 1910-ben volt" – írta Gabriel Kolko amerikai polgári közgazdász, a Harvard Egyetem tanára.[6]

Ami pedig a szociális törvényhozás, a társadalombiztosítás terén történt, azt a munkásosztály harca, a szocialista világrendszer léte kényszerítette ki. Találóan jegyezte meg Theodor Dreiser Roosevelt elnök szociális törvényeinek megszületésekor: „Ezért Marxnak és a Vörös Oroszországnak mondok köszönetet."[7]

[4] Lásd *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest, 1963. 273. old.
[5] Lásd *R. Aron:* Dix-huit leçons ... 313. old.
[6] *G. Kolko:* Vagyon és hatalom Amerikában. Budapest, 1965. 9. old.
[7] Pravda, 1957. nov. 7.

Maga Aron sem értékeli túl ezt a „szocializálódást". Látja, hogy ezt korlátozza a magántulajdon és a piac, amely a „nyugati típus" alapvető ismérve marad.

Hogy nem lehet a kapitalizmus valamiféle „szocializálódás"-áról beszélni, hogy ez egyszerűen önellentmondás, találóan érzékelteti Georges Marchais, a Francia Kommunista Párt főtitkára: „Mindenki szocializmusról beszél, de nem lehet szocializmust teremteni a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a munkásosztály és választott képviselőinek hatalomra jutása nélkül."[8]

Elterjedt a polgári ideológiában és zsurnalisztikában olyasmi is, hogy a szocialista országok egy-egy intézkedését, amely a gazdaságirányítás javítását szolgálja, például a vállalatok hatáskörének növelését, iparvállalatok külkereskedelmi jogkörrel való felruházását, a kvalifikált munka jobb díjazását, az anyagi ösztönzést, „liberalizálás"-ként értékelik és úgy vélik, hogy a szocialista rendszer már nem maradéktalanul szocialista, hanem – úgymond – „liberalizálódott".

Nem kell külön magyarázni, hogy a gazdaságirányítás terén a legtöbb szocialista országban tett intézkedések célja a szocializmus gazdasági rendszerének erősítése, és ezek nem jelentenek „liberalizálás"-t. Ahogy a kapitalizmus nem „szocializálódik", úgy a szocializmus sem „liberalizálódik".

Maga Aron nem tulajdonít jelentőséget a „liberalizálódás"-nak. A tőkés rend „szocializálódás"-áról beszél, ezt a rendszert nem tartja tiszta ideáltípusnak. A szocializmusról viszont állandóan úgy ír, mint amely tiszta „ideáltípus". 1965-ben például ezt a megjegyzést teszi: „A szovjet rezsim ugyanolyan maradt, mint amilyen akkor volt, amikor megkezdtem előadássorozatomat" (1955-ben – *L. Gy.*).[9] Aron tehát nem tulajdonít semmi jelentőséget a burzsoá teoretikusok és publicisták által kitalált liberalizálódásnak.

[8] Entreprise, 1971. máj. 15.

[9] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 15. old.

Többször említettük már, hogy Aron szubsztanciálisan egy kategória alá rendeli a kapitalizmust és a szocializmust, és csak a modalitás tekintetében ismer el köztük különbségeket. Tehát a lényegi tartalmat tekintve egy társadalomnak tekinti őket, amelyeknek csak nem-lényegi különbségeik vannak. Ezek a nem-lényegi különbségek azonban csak a gazdasági és – mint látni fogjuk – a szociális struktúrára vonatkoznak, mert a politikai struktúrában és az ideológiában Aron is lényegi különbségeket, sőt ellentéteket konstatál.

Volt már szó arról is, hogy maga Aron beismerte: polgári és marxista teoretikusok egyaránt bírálják amiatt, hogy két olyan rendszert egyesít egy ideáltípusban, amelyek „egymás halálát kívánják". *Elméletileg-módszertanilag csakugyan jogosulatlan két önálló, sőt ellentétes társadalmi-gazdasági alakulatnak egy ideáltípusban való egyesítése.* Az is elfogadhatatlan, hogy Aron közben – az említetteken kívül – hallgat a két rendszer között ténylegesen fönnálló ellentétekről, sőt antagonizmusokról.

Az ipari társadalomból és annak két modalitásából való kiindulást egyrészt lehetővé teszi korunk sajátossága, másrészt megköveteli ennek az elméletnek a sajátos módszertana és ideológiai feladata.

Korunk ugyanis, ha *dinamikáját* nézzük, világméretekben a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszaka, amely 1917-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődött. Ha a jelenlegi helyzetet statikusan vizsgáljuk, mintegy kiragadva a folyamatból, olyan kép tárul elénk, hogy a világ egyharmadán *már* szocialista országok vannak, egy másik részén *még* tőkésországok, egy harmadik részén pedig még ki sem fejlődött a kapitalizmus.

Ebben az átmeneti időszakban született meg ez az elmélet, amely *statikusan csak* a pillanatnyi helyzetet vizsgálja, és *a felszínen maradva* a tőkés rend érdekében *hamisan általánosít*, főleg a hasonló vagy közös elemeket ragadja meg. Ez

megfelel a burzsoázia ideológiai szükségleteinek, de tudományosan nem igazolható, nem tartható.

A két rendszernek valóban vannak közös elemei. Ez azzal is magyarázható, hogy a szocializmus a kapitalizmust követi. A szocialista politikai forradalom, majd az új, szocialista termelési, társadalmi viszonyok kialakítása nem rombolja le a termelőerők, a technika korábban létrehozott elemeit, hanem ezeket átveszi, sőt át is kell vennie, majd tovább kell fejlesztenie.

Az első közös elem *az ipari jelleg*. Nyugat-Európa, az Egyesült Államok, Kanada, Japán vitathatatlanul erősen iparosított. A hagyományos agrárstruktúra megváltozott, ezek az államok fejlődésük folyamán ipari országokká váltak. Másutt a kapitalizmus (például Kelet-Európában, Latin-Amerikában) csak elkezdte az iparosítást. Az országok egy harmadik csoportja pedig (számos ázsiai és afrikai állam) csak némi kézműiparral rendelkezik.

A szocializmus szükségképpen mindenhol gyors ütemben iparosít. Ahol már a régi rend elkezdte az iparosítást, ott a szocialista társadalom tervszerűen, gyorsabb ütemben folytatja. A szocialista gépi nagyipar megteremtése és fejlesztése biztosítja az életszínvonal emelését, az egész népgazdaság új technikai alapon való átszervezését, a mezőgazdaság szocialista átalakítását, a szocialista közösség katonai védelmét. A szocialista iparosítás teremti meg voltaképpen a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát. A gyors iparosítást a szocialista társadalmi tulajdon, a szocialista tervgazdálkodás és a társadalom egyöntetűsége teszi lehetővé.

Közös elem *a tudomány alkalmazása a termelésben*, ami nélkül modern ipar, korszerű mezőgazdaság nem képzelhető el.

Ugyancsak mindkét rendszer törekszik a gazdasági élet irányításában és a közigazgatásban a *racionalitásra*. A racionalitásnak weberi hagyományként igen nagy szerepet tulajdonít az ipari társadalom elméletének számos képviselője (Tinbergen,

Aron, Myrdal, Perroux). A racionalitást általában tág kategóriaként fogják fel, a gazdaság, a technika, a tudomány, a közigazgatás, a jogrendszer racionalitását egyaránt értik rajta. Másrészt *elvontan,* a termelési viszonyoktól elvonatkoztatva *kezelik.* Mindkét rendszer racionalitásra törekszik, de *a maga módján.* Ami racionális a kapitalizmusban, az nem feltétlenül racionális a szocializmusban, és fordítva. A racionalitásban tehát lehet közös elem is, de sok az alapvető eltérés, különbség is.

Meg kell említeni továbbá, hogy a kapitalizmus korántsem olyan racionális, mint Aron állítja. Mint francia marxista közgazdászok kimutatták, Franciaországban a második világháború után a növekedés üteme gyorsult, a frank sokáig stabil volt, a koncentráció és a centralizáció hallatlanul előre haladt. Ugyanakkor a tömegek szükségleteit korántsem tudták megfelelően kielégíteni, a polgári kormány nem költött eleget tudományos kutatásra, kultúrára, közoktatásra, szociálpolitikára. A termelőkapacitások 20%-a kihasználatlan maradt, növekedtek a katonai és egyéb improduktív kiadások, a kapitalizmus „hamis költségei", számos kis egzisztencia ment tönkre.[10] Az V. köztársaság racionális a monopóliumoknak, irracionális a néptömegeknek.

A közös elemek közé sorolja Aron azt is, hogy itt is, ott is olyan személyek látják el a termelés vezetését, a kormányzást, a közigazgatást, akiknek ez élethivatásuk, akik a munkamegosztás külön ágát alkotják. Ezt Aron *elit*nek nevezi. Ennek mélyebb elemzésére azonban kísérletet sem tesz. Vajon kikből kerülnek ki az „elit" tagjai, honnan származnak, s főképpen: kit és mit szolgálnak az egyik és a másik társadalomban?

Aron elismeri, hogy *vannak különbségek is a gazdaságirányítás rendszerében,* ennek a jelentőségét azonban csökkenteni igyekszik, mondván: közömbös, hogy a jövedelmek elosztá-

[10] Lásd *C. Quine–Ph. Herzog:* Que coûte le capitalisme à la France. Párizs, 1973. 18., 27–29., 30–31., 39–46., 101–103. old.

sát a tőkések vagy az állami tervbizottság végzi. Egy ilyen koncepció rejtve hagyja azt az alapvető tényt, hogy a kapitalizmusban a termelési eszközöket monopolizálják, az értéktöbbletet elsajátítják, a munkásosztályt kizsákmányolják.

Tulajdonképpen Aron koncepciójának ez az egyik leggyengébb pontja. Kelet és Nyugat gazdasági tekintetben *sem* két modalitása ugyanannak a társadalmi formának, az ipari társadalomnak, hanem *a szocializmus és a kapitalizmus két külön társadalmi-gazdasági alakulat, melyeket* –, bár van néhány közös elemük – nemcsak a gazdaságirányítás különbözősége, hanem *szubsztanciális ellentétek, antagonizmusok állítanak egymással szembe.*

Elsősorban a *tulajdonviszonyok ellentétesek.* Ez Aron álláspontjától eltérően nem egyszerű irányítási, irányítástechnikai kérdés, hanem az alapvető társadalmi osztályok viszonyát, helyzetét érinti. A kapitalizmusban egy szűk réteg, a tőkések monopolizálják a nagy termelési eszközöket. A gyárak, a bányák, a természeti kincsek, a bankok, a kereskedelmi és a közlekedési vállalatok a monopoltőkések tulajdonát alkotják, akik ezt nem a társadalom, hanem saját érdekükben aknázzák ki, hatalmas hasznot húznak belőle. Ugyanakkor, amikor az egyik oldalon mérhetetlen vagyon halmozódik fel, a másik oldalon a munkásokat, az érték és az értéktöbblet megtermelőit kizárják a termelési eszközök tulajdonából, a munkások kénytelenek a munkaerejük eladásából élni, kizsákmányolják őket. A tőkés bővített újratermelés valójában azt jelenti, hogy az egyik oldalon egyre nagyobb vagyonnal és hatalommal rendelkező szűk monopoltőkés réteg termelődik újjá, a másik oldalon viszont gyarapodik a kizsákmányolt munkások, alkalmazottak és munkanélküliek tömege.

A szocialista forradalom felszámolja a tőkés és feudális magántulajdont, és az egész társadalom erőforrásai a munkásosztály, a dolgozók, a nép tulajdonába kerülnek. Ezzel lehetővé válik a termelés olyan megszervezése, hogy az ne egy szűk réteg, hanem az egész társadalom érdekét szolgálja.

Ha a termelési viszonyok többi összetevőjét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy ellentétesek *a munkamegosztási viszonyok* is a két rendszerben. A kapitalista munkamegosztás a tőkés tulajdonviszonyok folytán akadályozza a mobilitást. Egy munkás, egész kivételes esetektől eltekintve, sohasem lehet sem tőkés, sem menedzser, nem kerülhet a kizsákmányoló uralkodó osztály soraiba. A tőkés konkurrencia emellett oly módon hat, hogy a társadalmi mozgás *lefelé* irányul. A kis tőkések, az önálló kis egzisztenciák, a szabad foglalkozásúak egy része tönkremegy, bérmunkássá vagy alkalmazottá válik.

A szocializmus munkamegosztási viszonyaira ezzel szemben a szocialista tulajdonviszonyokból adódóan a felfelé való mozgás a jellemző. A beosztottakból gyakran lesznek vezetők. Továbbá, míg a kapitalizmusban az emberek a tőkés tulajdon- és művelődési viszonyok miatt egy-egy foglalkozási ághoz, tevékenységhez kötődnek egész életükre, és ritkán fordul elő, hogy a munkás hivatást változtasson, addig a szocializmus munkamegosztása korántsem ilyen merev. A társadalmi tulajdon létrejötte, a művelődési monopólium megszűnése, a javuló művelődési lehetőségek olyan irányban hatnak, hogy a fizikai és szellemi munkások életük folyamán képességeiknek megfelelően változtathatnak tevékenységi formájukon, s ezáltal *lehetőség nyílik személyiségük szabadabb, teljesebb kifejlesztésére.*

A jövedelmi viszonyok is gyökeresen ellentétesek a „két modalitásban". A kapitalizmusban a nagy jövedelmek forrása a tőkés tulajdon, és óriásiak a jövedelmi különbségek. A szocializmusban minden jövedelem forrása a munka. Bár a munka szerinti elosztás elve megenged jövedelmi különbségeket, ezek nem lehetnek szélsőségesek. A nagytőkések jövedelme még a kozmetikázott polgári statisztikák szerint is sok százezer dollár, a munkásoké viszont alig néhány ezer. Waldeck Rochet, a Francia Kommunista Párt tiszteletbeli elnöke ezt írja a jövedelmi különbségekről: „Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának adatai szerint Franciaországban a la-

kosság 10%-át kitevő leggazdagabb réteg 74-szer akkora jövedelmet húz, mint a lakosság legszegényebb 10%-a."[11] Az *International Herald Tribune* című, Európában megjelenő tekintélyes amerikai polgári lap szerint az igazgató-munkás fizetési arány az Egyesült Államokban 20:1, Magyarországon 5:1.[12]

Éppen a termelési viszonyok antagonisztikusan ellentétes jellege az oka annak, hogy a kapitalizmus a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta mindent megtett Szovjet-Oroszország, később a Szovjetunió, majd a szocialista közösség megfojtására, elszigetelésére, visszaszorítására, Mint Marx írta: „Az angol Magas Egyház . . . inkább megbocsátja, ha 39 hitcikkelye közül 38-at megtámadnak, mintha pénzjövedelmének $^1/_{39}$ részét támadják meg."[13] A szocialista forradalmak a burzsoáziának nemcsak a jövedelmét, hanem ennek alapját, tőkés tulajdonát sajátítják el. Ezért ellensége a burzsoázia a szocializmusnak. A munkásosztály és műve, a szocialista közösség pedig azért áll szemben a világkapitalizmussal, mert történelmi szükségszerűség a munkásosztály nemzetközi méretekben való felszabadulása, és törvényszerű, hogy a munkásosztály forradalmi harca következtében a kapitalizmus végül is mindenütt átadja majd a helyét a szocializmusnak.

A két autonóm társadalmi-gazdasági alakulat között nemcsak a gazdasági, hanem az osztály-, a hatalmi, a kormányzati és a politikai struktúra tekintetében is leküzdhetetlen ellentét áll fenn. Ennek alapja éppen a gazdasági struktúrák heterogenitása, sőt antagonizmusa.

Az osztály-, a hatalmi, a kormányzati, a politikai struktúrákról, valamint az ellentétes ideológiákról a későbbiekben lesz szó.

[11] *W. Rochet:* A Francia Kommunista Párt jövője. Budapest, 1970. 31. old.

[12] Lásd International Herald Tribune, 1971. aug.

[13] *Marx–Engels:* Művei. 23. köt. 9–10. old.

Aron elmélete és az ipari társadalom elmélete általában a kor megértésére tart igényt a szó weberi értelmében. Ezen túlmenően azonban magát a történelmi folyamatot is szeretné megérteni. Ilyen formán az ipari társadalom elmélete nemcsak társadalom-, hanem egyben történelemfilozófia is. Ezzel kapcsolatban vissza kell utalnunk Galbraithnak Aronétól eltérő nézeteire.

A magyar sajtóban is vissza-visszatérő nézet, hogy az ipari társadalom elmélete egyenlő a konvergenciaelmélettel. A valóságban azonban az ipari társadalom elméletének korábban említett három változata közül csak Galbraithé konvergenciaelmélet. Galbraith úgy véli, hogy a két rendszer közeledik egymáshoz, konvergál. Szerinte létrejön egy olyan *egységes* ipari társadalom, amely már nem kapitalizmus, de nem is szocializmus. A konvergenciát a technika, a vállalatszervezés szempontjaival igyekszik megindokolni, valamint azzal, hogy mindkét rendszerben igen nagy az állam szerepe; minden korlátja ellenére a tervezés szerepe a kapitalizmusban is nő, a piaccal szemben. Amint a szocializmusban jelentős az államapparátus és a gazdasági vezetők szerepe, úgy a kapitalizmusban is növekszik a technostruktúra és az állami bürokrácia befolyása a tőkésekkel és a pártokkal szemben.

Úgy gondoljuk, felesleges itt külön bizonyítani azt az alapvető és közismert tényt, hogy a menedzserek és a bürokraták látszólagos uralma mögött a hatalom, jobban, mint valaha, a tőkemágnások kezében van, akik korlátlanul uralkodnak óriási ipari birodalmuk, valamint a kapitalizmus egész politikai és társadalmi élete felett. Az ipari társadalom elmélete itt is teljesen figyelmen kívül hagyja a két rendszer alapvető különbségeit, osztályjellegét. Amennyiben ilyen szempontból is vizsgálná a gazdasági életet, kiderülne, hogy a két rendszer konvergenciája a homlokegyenest eltérő történelmi tendenciák, az antagonisztikus ellentmondások miatt lehetetlen.

Herbert Meissner Aront is besorolja a konvergenciaelmé-

let hívei közé. „A legelső konvergenciaelméleti írások egyike *Raymond Aron* francia szociológustól származik"[14] – írta Meissner.

Téved Herbert Meissner, amikor azt állítja, hogy Aron „pozitív választ ad a két rendszer egymáshoz való közeledésének kérdésére"[15], ugyanis azon a helyen, amelyre hivatkozik, anélkül, hogy pontosan idézné, Aron a következőket írta: „Azokban a tervgazdálkodással rokonszenvező körökben, amelyek ugyanakkor hívek maradnak a politikai liberalizmus értékeihez, gyakran találkozunk olyan felfogással, hogy az ipari társadalom e két típusa közti különbségek csökkenni fognak. Ezek a körök szeretik azt hinni, hogy az egypártrendszer vagy a kötelező ortodoxia az ipar kiépítése szakaszához tartozik, és el fog tűnni, mihelyt a növekedés elér egy megfelelő fokot."[16] Ez az idézet világosan mutatja, hogy itt Aron nem a saját véleményét mondja, hanem a tervgazdálkodással rokonszenvező körökét.

Aron trilógiájában igen sok helyen beszél e két típus különbségéről, s arról, hogy nem bizonyítható ezek közeledése. A *Dix-huit leçons* ... utolsó fejezetében például ezt olvashatjuk: „Még ha igaz volna is az az optimista feltevés, amely szerint az ipari társadalmak egyre jobban hasonlítanak egymásra – ez egyébként egyáltalán nincsen bizonyítva, sőt, sok tekintetben éppenséggel valószínűtlen –, ebből egyáltalán nem következik, hogy morálisan is közeledni fognak egymáshoz."[17] Még határozottabban fogalmaz a hat évvel később írt előszóban: „Az ipari társadalom típusainak fogalma nem kevésbé lényeges, mint a növekedési szakaszoké. A szovjet rendszer nem csupán iparosítási módszer, hanem az ipari tár-

[14] *H. Meissner*· Konvergencia-elmélet és valóság. Budapest, 1971. 47. old.

[15] Ugyanott, 48. old.

[16] *R. Aron:* Dix-huit leçons ... 246. old.

[17] Ugyanott, 374. old.

sadalom egyik elmélete és gyakorlata is; e rendszer a növekedés mértékében és arányában átalakult, és még további átalakulásokon fog átmenni. Ésszerűbbé válik, különösen gazdasági döntéseiben, a beruházások megválasztásában. Ez azonban nem szükségszerűen egyértelmű azzal, hogy a fogyasztó jólétét és szabadságát fogja célul kitűzni. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa bőséget ígért, de kollektív bőséget... Mi sem könnyebb elképzelni, hogy a fejlett szovjet rendszer egészen más, mint a fejlett kapitalizmus."

„... ez a különbség valószínűleg semmivel sem kisebb, mint a régebbi társadalmak közötti eltérés."[18] Aron elméletének egyik alaptétele az, hogy az ún. ipari társadalmaknak két típusa, a nyugati és a szocialista *párhuzamosan áll fenn egymás mellett*. Ez a párhuzamosság, *paralelizmus* Aron rendszerének szerves része.

A *Dix-huit leçons*... 1963-ban írt előszavában kifejezetten elhatárolja magát a konvergencia-elméletektől és Rostow sémájától – s természetesen a marxizmus koncepciójától is. Könyve – írta – „eloszlat mítoszokat, így azt, hogy a kapitalizmus szükségszerűen átfejlődik szovjet rendszerbe, hogy az ipari társadalom két típusa elkerülhetetlenül egymás felé közeledik, hogy a növekedés különböző szakaszai hasonló jellegűek, bármilyen legyen is a korszak és a politikai rendszer. (Ezt az utóbbi mítoszt W. W. Rostow tanulmánya is táplálja.)"[19]

A politikai struktúráról szóló könyve végén újra visszatér erre a témára, és ezt írja: „az ipari társadalmaknak megvan a lehetőségük arra, hogy a gazdaságszervezés két típusa között válasszanak: magántulajdon és piacgazdaság, illetve köztulajdon és tervezés között"[20]. 1966-ban így vélekedik: „egy

[18] Ugyanott, 9. old.
[19] *R. Aron:* Dix-huit leçons... 8. old.
[20] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 369. old.

ipari társadalom gazdasága elkerülhetetlenül vagy az egyik, vagy a másik rendszerhez tartozik."[21]

Jerzy Wiatr lengyel filozófus és szociológus talán az egyetlen, aki a külföldi marxista irodalomban *felismeri és kiemeli Aron paralelizmusát*[22], és kimutatja, hogy a hatvanas évek elején Brzezinski, S. P. Huntington[23] és a napi sajtóban Walter Lippmann képvisel hasonló álláspontot.

Jóllehet Wiatr felismeri a paralelizmus jelentőségét és egyben antikommunista jellegét, meg kell jegyeznünk, hogy nem húz kellő választóvonalat Aron és Rostow közé (emlékezzünk rá, Rostownál a szocializmus „fejlődik" a kapitalizmus felé). Ez azért is feltűnő, mert egyes megfogalmazásaiban igen jól szétválasztja a paralelizmust és a konvergenciát, például amikor így ír: „... *A kapitalista és a szocialista társadalom,* különösen pedig az amerikai és a szovjet társadalom *párhuzamos fejlődésének koncepciója – nem megy el a két rendszer* hasonlóvá válásáig vagy bármelyikük eltűnéséig."[24]

Aron paralelizmusa történelemfilozófiájának alapeleme. Ezt pedig így lehetne összefoglalni.

1. Az ipari társadalom magasabb szintű társadalom, amely felváltja a régi, hagyományos társadalmakat. Ma az ipari jelleg választja el egymástól a fejlett és a fejlődő országokat.

2. Az ipari társadalomnak két típusa vagy modalitása van: a nyugati és a szocialista.

3. A két típus vagy modalitás párhuzamosan áll fenn egymás mellett, és nem közeledik egymáshoz, mert a polgári liberális intézmények és a szocialista tervgazdálkodás nem egyeztethetők össze.

Az első világháborút követően neves polgári és reformista

[21] A francia szociológia. 300. old.

[22] Lásd Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 3–4. szám. 449. old.

[23] Lásd *Z. Brzezinski–S. P. Huntingon:* Political Power USA–USSR. New York, 1964.

[24] Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 3–4. szám. 446. old. – Kiemelés tőlem. – *L. Gy.*

teoretikusok: Max Weber, Werner Sombart, Karl Kautsky, Eduard Bernstein még azt igyekeztek bizonyítani, hogy a megvalósult, győztes szocializmus véletlen, irracionális, átmeneti jelenség. Aron, aki korántsem haladó, hanem polgári-konzervatív, már sajátos módon *kénytelen a szocializmust elméletileg elismerni,* sőt tartós, reális lehetőségét igazolni.

A szocializmusnak ebből a sajátos, kényszerű elméleti elismeréséből következik, hogy mindinkább *elfogadják a szocializmus és a kapitalizmus békés egymás mellett élésének, sőt, békés versenyének gondolatát is.*[25]

Aron olyan kérdéseket is vizsgál, hogy melyik rendszer gazdasága növekszik gyorsabban, kedvezőbb feltételek között, melyiknek az intézményrendszere nyújt több szabadságot stb. Az eszmei verseny végül is nála egyre inkább politikai síkra tevődik át, és Aron politikai nézetei, osztályelfogultsága folytán itt már engedményeket tesz az antikommunista zsurnalisztikának.

Az ipari társadalom elmélete által felállított történelemfilozófiai sémák ellen döntő érveket lehet felsorakoztatni.

Mint ismeretes, Rostownak a szocializmus történelmi helyére vonatkozó tézisét nem igazolják a tények. A szocializmus valóban gyors iparosítást tesz lehetővé. Az ipari termelés és a fogyasztás gyors felfutása ugyanakkor egyáltalán nem vezet oda, hogy a Szovjetunió „liberalizálódna" és valami olyasfajta társadalommá alakulna át, mint az amerikai kapitalizmus.

Galbraith elképzelése sem válik valóra. Az azonos vagy hasonló technikai és üzemszervezési követelmények sehol sem vezettek el oda, hogy akár egy tőkés, akár egy szocialista ország valamilyen harmadik, osztályjelleg nélküli, se nem tőkés, se nem szocialista rendszerré változott volna.

[25] A tőkésországok a politikai gyakorlatban csak jóval később ismerik el a békés egymás mellett élés szükségszerűségét. De Gaulle elnök tette meg az első lépést e téren 1966-os moszkvai útja alkalmából.

Az aroni elmélet történelemfilozófiai paralelizmusával szemben is lehet érveket felsorakoztatni.

Ha szükségszerű volna a két modalitás, akkor mi a magyarázata annak, hogy az angol ipari forradalomtól a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig, tehát mintegy 150 esztendőn keresztül csak egy modalitás volt, a nyugati, azaz a tőkés?

Mi a magyarázata annak, hogy mindig a kapitalizmus alakul át szocializmussá, tehát a feltételezett párhuzamosság ellenére mindig a szocializmus nyer teret a kapitalizmussal szemben? A munkások eleinte ugyan általában vereséget szenvednek. Az államhatalmat *először* 1871-ben szerzik meg a párizsi munkások. A kommün csak 71 napig áll fenn. A francia burzsoázia megdönti Bismarck segédletével. Az államhatalom *másodszor* 1917-ben kerül a munkásosztály kezébe, ezúttal Oroszországban. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeképpen létrejött szovjetköztársaságot sem II. Vilmos császár, sem az antant, sem később Hitler nem tudta megdönteni. 1919-ben egyes helyeken még hosszabb időre visszaszoríthatták, leverhették a szocialista forradalmakat (Magyarország, Bajorország, Szlovákia, Baltikum), de másutt ez már csak rövidebb időre sikerült (Ukrajna, Belorusszia, a Kaukázusontúl). Az 1919-es európai szocialista forradalmak idején az Oroszországi Szocialista Szövetséges Szovjetköztársaság még élet-halál harcot folytatott, a saját védelmével volt elfoglalva, tehát nem tudott hathatósan segíteni, 1944–1949-ben azonban létrejött a szocialista világrendszer, amelynek pozíciói azóta is állandóan erősödnek.[26]

Ezeknek a történelmi tényeknek az a magyarázata, hogy *a szocializmus győzelme a kapitalizmus felett világtörténelmileg szükségszerű*. A kapitalizmus ellentmondásai az állammo-

[26] Figyelembe kell venni azt is, hogy a megvalósult szocializmus hat a fejlődő országokra is, amelyek a kapitalizmus elkerülésével *közvetlenül* térhetnek át a szocializmusra (pl. a Mongol Népköztársaság, Közép-Ázsia szovjetköztársaságai), vagy a tőkés rendet elutasítva a nem-kapitalista utat választják.

nopolista szakaszban is megmaradnak, sőt éleződnek. A termelés olyan mértékben koncentrálódik és centralizálódik, hogy néhány hatalmas monopólium válik egy-egy tőkésország „gazdájá"-vá. Ezek a monopóliumok és a mögöttük álló tőkemágnások kis csoportjai rendelkeznek a nemzeti vagyonnal és a politikai hatalommal. A gazdasági élet erőforrásait nem tudják tervszerűen felhasználni, mert ezt éppen a tőkés magántulajdon akadályozza. Bár a növekedés gyorsabb, mint 1929–1939 között volt, vannak országok és időszakok (például a hetvenes évek közepe), amikor a növekedés nem kielégítő, sőt stagnálásról lehet beszélni. Az állammonopolista kapitalizmus nem tud egyensúlyt, biztonságot teremteni. Krónikussá válik a valutaválság, az infláció, számos országban bérstopot rendelnek el, sok helyütt (például az Egyesült Államok, Kanada, Japán, Anglia, Olaszország, NSZK) magas a munkanélküliek száma. A mai kapitalizmus nem tud és nem is akar egzisztenciális biztonságot nyújtani a munkásoknak, alkalmazottaknak, önálló kisegzisztenciáknak.

A monopoltőkések kis csoportja szemben áll a dolgozó tömegekkel, elsősorban a munkásosztállyal. A munkásosztály, amely a gépi nagyipar terméke, annak fejlődésével együtt erősödik. Számos tőkésországban (például Franciaország, Olaszország, Luxemburg, Izland, Sri Lanka, India, Japán, Chile) eljut odáig, hogy meglátja: a gazdasági harccal csak pillanatnyi javulást érhet el. Kaphat béremelést, javulhatnak munkafeltételei, a szociális intézkedések. Alapvetően azonban csak forradalmi úton tud saját helyzetén változtatni és más dolgozó osztályokon, rétegeken segíteni. Szocialista forradalommal kézbe kell vennie az államhatalmat, s a fontosabb termelési eszközöket államosítania kell. Csak így valósítható meg a munkásosztály és a többi dolgozó felszabadítása, a kizsákmányolás felszámolása, és az egész országra kiterjedő tervszerű gazdálkodás. A szocializmus az első olyan társadalmi rendszer, amelyben a politikai hatalom a munkásosztályé, s amelyben a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak. A

természeti erőforrásokat, a termelőerőket itt használják fel először a társadalom, a dolgozók érdekében.

A polgári történelemfilozófiai sémákkal szemben elméletileg igazolt és a gyakorlat által is bizonyított tény, hogy *a kapitalizmust világméretekben törvényszerűen váltja fel a szocializmus.* Az ipari társadalom elmélete ezért is pesszimista elmélet korunkban. Saint-Simon, aki ipari társadalomnak nevezte a kapitalizmust, a polgári társadalom hajnalán élt, és bízott ennek korlátlan fejlődésében, s mint utópista szocialista csak javítani akart rajta. Aron viszont, annak ellenére, hogy a kapitalizmusnak még vannak tartalékai, mégiscsak a kapitalizmus általános válságának korában él és működik. Ez magyarázza elsősorban a pesszimizmusát.

Aron paralelizmusa ugyanakkor sokkal szélesebb látókörre vall, mint Rostow növekedési sémája vagy a konvergenciaelmélet. Bár apologetikusan, de többet ragad meg a korból, az állammonopolista kapitalizmus, a tudományos-technikai forradalom, a szocializmusba való átmenet korából, mint sok más polgári gondolkodó. Társadalomelmélete egészében véve mégis sikertelen, mert nem „érthető meg" általa a társadalom. Ennek módszertani oka kettős.

Egyrészt – mint kimutattuk – ideáltípusokat alkot, amelyek a „megértő" szemlélet szubjektív konstrukciói, objektív érvényességük tehát eleve nem is lehet.

Másrészt figyelmen kívül hagyja, negligálja a termelési viszonyokat. Így pedig aligha lehet a társadalmi rendszereket megmagyarázni.

Aron történelemfilozófiája – hiszen a történelmi folyamat magyarázatára is igényt tart – szintén sikertelen. Amikor meg akarja alapozni történelemszemléletét, voltaképpen felszámolja, lezárja a történelmet. Ezt maga is sejti. 1966-ban például azt írja, az ipari társadalom elméletét evolucionalista filozófiának nevezve: „az evolucionalista filozófia azt hitte, hogy megválaszolja az emberek örök problémáit. A fejlődés

teoretikusai tudják, vagy tudniuk kellene, hogy nem adtak választ."[27]

Az ipari társadalom elmélete minden történelemfilozófiai igénye ellenére dichotomikus szemléletével (hagyományos társadalom – ipari, tudományos-technikai vagy kumulatív társadalom) per definitionem kizárja, lezárja a történelmet. Ez a történelmi periodizáció erősen emlékeztet a francia felvilágosítókra és az angol klasszikus közgazdászokra. A francia felvilágosítók Voltaire-től Holbachig az ész birodalmának eljövetelét várták, amely szerintük addig csak azért nem valósult meg, mert még nem ismerték fel szükségességét. Adam Smith, Th. R. Malthus és J.-B. Say a tőkés rendet tartotta természetes állapotnak; mindazt, ami ezt megelőzte, természetellenesnek. „A közgazdászok – írta erről a szemléletmódról Marx – sajátságos módon járnak el. Szerintük csak kétféle intézmény van: mesterséges és természetes. A hűbériség intézményei mesterséges intézmények, a burzsoázia intézményei természetesek . . . Vagyis történelem volt, de többé már nincs."[28]

[27] A francia szociológia. 322. old.

[28] *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest, 1959. 133–134. old.

5. A TECHNIKA SZEREPE

Az ipari társadalom elméletében fontos szerepet kap a technika. A technika kiemelése Saint-Simontól és Comte-tól származik. Saint-Simon és Comte – s nyomukban Aron – nemegyszer nevezi az ipari társadalmat technikai társadalomnak. Ez bizonyos mértékig jogosult, hiszen az ipari forradalom, a XVIII. század találmányai teszik a technikát fontos társadalmi-gazdasági tényezővé. Saint-Simonnál a technika kiemelése mögött még feltűnik az osztályok szerepének megsejtése, Comte-nál már nem. Nála a társadalom osztálystruktúra nélküli szervezet.

A vulgáris politikai gazdaságtan szemlélete is hasonló. Kiemelik a technika jelentőségét – ezt nem is lehet kifogásolni –, viszont teljesen elhanyagolják a termelési és osztályviszonyok jelentőségét.

Mint Lukács György írta, Max Webernél is háttérbe szorulnak az osztályviszonyok, s nagy szerepet kap a technika és a racionalitás.[1]

Aronnál is – mint már utaltunk rá – jelentős szerepe van a technikának. Amikor az ipari társadalmak gazdasági struktúráját vizsgálja, ez szinte kizárólag technikai oldalról történik. Olyan kérdésekről van itt szó, mint a technikai színvonal, a műszaki haladás, a gazdasági ágazatok arányai, a beruházási hányad, a növekedés százalékszámai stb. Kizáró-

[1] Lásd *Lukács György:* Az ész trónfosztása. Budapest, 1965. 470. old.

lag a technikai viszonyokat látja, osztályviszonyok nélkül. Az utóbbiakról csak a szociális csoportstruktúránál tesz említést, de ennek ott is csak másodlagos jelentőséget tulajdonít.

Ripp Géza találóan írja Aron technicizmusáról: „Az ipari társadalom elméletében ... a nagyipari termelés anyagi-technikai vonatkozásai azzal az igénnyel lépnek föl, hogy *önmagukban, közvetlenül* a társadalom szociális típusát is kifejezik, hogy tehát a fennálló társadalmi rendszer jellege tőlük, nem pedig a termelési viszonyoktól függjön."[2]

Ha közelebbről megnézzük az Aron-féle elméletnek a technika szerepére vonatkozó nézeteit, a következő tézisekkel találkozunk:

1. *A fejlődés alapja az önmagában vett technika.* Mint Aron írja: „A ma optimizmusa ... nem liberális, nem szocialista, hanem lényegileg technikai. *A modern gazdaságtörténet kulcsa a technikai haladás,* amely lefolyhat a tőkés rendszerben éppenúgy, mint a szovjet rendszerben."[3]

2. *A szociális problémát,* amellyel a kapitalizmus a XIX. században és a XX. század első felében küzdött, Aron szerint *időszerűtlenné teszi a technikai haladás.* A technika – vélik a polgári gondolkodók – olyan termékbőséget hoz létre, amelyből a társadalom minden rétegének megfelelő mértékben jut, tehát megszűnnek a társadalmi antagonizmusok. Ez, bár Aron nem pontosan így fogalmaz, azt jelentené, hogy *a XX. század tudományos-technikai forradalma feleslegessé teszi a szocialista forradalmat.*

3. *Aron technicizmusa nem jelent teljesen egyértelmű technikai determinizmust.* Úgy látja, hogy a technika szabja meg a társadalom gazdasági fejlettségét, érettségét, ugyanazon technikai szint mellett azonban eltérő tulajdon-, osztály- és

[2] *Ripp Géza:* A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. 261. old.

[3] *R. Aron:* Dix-huit leçons ... 174. old. – Kiemelés tőlem. – *L. Gy.*

politikai viszonyok adódhatnak. Aron így ír erről: „A tisztán technikai szempont elégtelen, mivel ugyanazon technikából a termelési eszközök tulajdonának és az osztályviszonyoknak különböző fajtái adódhatnak."[4] „Soha nem állítottam – írja másutt –, hogy a gazdasági átalakulások szükségszerűen *determinálják* a szociális struktúrát vagy a politikai szervezetet."[5]

4. Itt kell megemlítenünk még egy fontos körülményt. Aron *abszolutizálja a technikai munkamegosztást,* és ezzel meghamisítja a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt. A munkások a technikai munkamegosztásban, az üzemben csakugyan beosztottak, a műszaki értelmiség az irányító, amely ezt a funkcióját a tulajdonos nevében gyakorolja. A politikában, a gazdasági, politikai, ideológiai osztályharcban azonban más a helyzet. Az osztályharcot a tőkésosztály ellen mindhárom szférában a munkásosztály vezeti, saját maga és minden más dolgozó osztály, réteg érdekében. A szocializmusban viszont a munkásosztályé a hatalom. A munkásosztály irányít, megadja a társadalom politikai programját, politikailag, ideológiailag hat a többi dolgozó osztályra, rétegre. Ezt már nem látja Aron. Nála a munkások a termelési folyamatba bezárt beosztottak, akik a történelmi folyamatban csak passzív szerepet játszanak. (Erre a kérdésre még visszatérünk.)

Aron semlegesnek tekinti a technikát. Ez az álláspont jellemző a technicizmus más képviselőire is. Találóan írta Ágoston László: „A technicizmus eszmei fegyvertárában előkelő helyet foglal el a technika »neutrális« jellegére való hivatkozás. A technicizmus azonban ebben az esetben is a valóság egyik reális vonását irreálissá torzítja, és a technika »semlegességét« is a végletekig eltúlozza. Kiterjeszti az egész termelési folyamatra, mintha az csupán semleges technikai mozza-

[4] Ugyanott, 107. old.
[5] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 27. old.

natokból állna, sőt kiterjeszti az egész modern »ipari« társadalomra, mintha az is osztályokon, osztályharcon, minden történelmi konkrétságon felül állna."[6]

Aron technicista szemlélete, mint minden más technicizmus, egyoldalú, vulgáris. A technika szerepe a társadalomban jóval bonyolultabb, összetettebb.

1. *A fejlődés alapja nem a puszta technika*, még akkor sem, ha figyelembe vesszük a XVIII. századi ipari forradalomnak és napjaink tudományos-technikai forradalmának eredményeit. *A technika nem önálló, nem demiurgosz.* A technika, még a legbonyolultabb automatikus géprendszer is, az emberi munka eredménye, és csak az emberi munka hozhatja mozgásba. Ezt már nagyon világosan látta – és Sayvel, a vulgáris közgazdaságtan atyjával vitázva ki is fejtette – Ricardo, a polgári klasszikus politikai gazdaságtan legkövetkezetesebb képviselője.

Az ember–gép viszonyban az ember a meghatározó. A fejlődés alapja a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája. Hogy csak egy példát mondjunk: az ipari forradalom által megteremtett új technika, a gépi nagyipar technikája nem önmagában, hanem a burzsoázia és a munkásosztály létrejöttével, a kapitalista viszonyok térhódításával együtt tette lehetetlenné, feszítette szét a feudális viszonyokat. Módszertani hibát követ el Aron, amikor *eltekint a termelési viszonyoktól*, s csak a termelőerőket veszi figyelembe. És még súlyosabbá válik ez a hiba, amikor *a termelőerőkön belül eltekint az emberektől, s csak a technikát tartja meghatározónak.*

Ez a kettős redukció nem igazolható, s elmélettörténetileg nemcsak Marxhoz képest visszalépés, hanem Smithhez és Ricardóhoz képest is. Jellemző példa, hogy Ricardo *A közgazdaság és adózás alapelvei* című alapvető művének 1821-es harmadik kiadásában helyesbítette egyik tételét, ugyanis meg-

[6] *Ágoston László:* Az ember és a technika. Budapest, 1965. 189. old.

állapította, hogy korábbi véleményével ellentétben a gépi berendezések alkalmazása hasznos a tőkéseknek, de rontja a munkásosztály helyzetét. Ricardo tehát a valóságos társadalmi viszonyok összefüggésében igyekezett foglalkozni a technikával, az ipari társadalom elmélete viszont a társadalmi kontextusból kiszakítva.

A termelés nemcsak technikai elemekből, géprendszerekből tevődik össze. Legfontosabb szereplője az ember. „*Az egész emberiség első termelőereje a munkás, a dolgozó.*"[7] Nem lehet a társadalmat, annak fejlődését az emberek, termelési viszonyaik nélkül vizsgálni. „A néger – néger. Csak meghatározott viszonyok között lesz *rabszolgává* – írta Marx. – Egy gyapotfonó gép – gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak meghatározott viszonyok között lesz *tőkévé* . . . A termelésben az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással . . . termelésük csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe."[8]

2. *A technika fejlődése nem szünteti meg a kapitalizmus szociális problémáit.* A tőkés rendszerben ma is vannak osztályantagonizmusok, kizsákmányolás, létbizonytalanság. A technika sokat fejlődött, de a szociális probléma megmaradt, sőt törvényszerű, hogy a kapitalizmus antagonizmusai, alapvető ellentmondásai kiélezettebben jelentkeznek, mint azelőtt. Aron technicizmusa, a technika abszolutizálása nem igazolható. A technicista jelleg az ipari társadalom elméletében nem is tudományos, hanem inkább ideológiai-politikai színezetű. Aron ennek alapján igyekszik a kapitalizmust megszépíteni.

3. *Aronnak az a tétele sem fogadható el, hogy a társadalom politikai struktúrája független lenne a technika, a termelőerők*

[7] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. Budapest, 1973. 349. old.
[8] *Marx–Engels* Művei. 6. köt. Budapest, 1962. 396. old.

színvonalától. Aron elméletének specifikuma, hogy technicizmusa csak leszűkített, sajátságos determinizmus, amely a gazdasági szféra sajátja, s a politikai struktúra tekintetében indeterminizmussal párosul. Valójában a történelem egész menete igazolja Marxnak azt a nagy felfedezését, hogy „életük társadalmi termelésében *az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg.* A termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. *Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalán.*"[9]

4. Aron helytelenül értékeli a munkásosztály helyzetét. *A munkásosztály* csak a termelésben beosztott, bár – mint már Hegel rámutatott – itt is *alapvető,* és – mint a politikai gazdaságtan Adam Smithtől kezdve kimutatja – *minden érték termelője. Politikailag, történelmileg a munkásosztály a vezető erő,* mert nincs tulajdona, „csak láncait vesztheti", mert a legmodernebb termelési forma, a gépi nagyipar gyermeke, s csak úgy szabadíthatja fel magát, ha minden más dolgozó osztályt, réteget felszabadít. A munkásosztály a történelem igazi mozgatója, és az ipari forradalom óta az egyetlen történelmi küldetésű osztály. Feladata akkor teljesedik ki, amikor a szocialista forradalom megvívása után felépíti a szocialista, kommunista társadalmat.

Mi a magyarázata annak, hogy a polgári gondolat neves képviselői olyan fontosnak tartják, abszolutizálják a technikát?

A kapitalista társadalom kialakulásában nagy szerepe volt

[9] *Marx–Engels* Művei. 13. köt. Budapest, 1965. 6. old. – Kiemelés tőlem. – *L. Gy.*

az ipari forradalomnak a maga tagadhatatlanul jelentős találmányaival. A gőzgép, a fonógép, a mechanikai szövőszék, a szerszámgépek megváltoztatták az ipart és a közlekedést. A középkori kis kézművesség, majd a manufaktúra helyét elfoglalta a gépi nagyipar, a batárt és a vitorláshajót felváltotta a vasút és a gőzhajó. A technika fejlődése előmozdította a társadalmi viszonyok megváltozását, átformálta az emberek életét.

A XX. század a viharos tudományos-technikai fejlődés kora. Már a század első felében elterjednek olyan jelentős találmányok, mint az autó, a repülőgép, a telefon, a rádió. Jelenleg pedig a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának tanúi vagyunk. Ez olyan címszavakkal jellemezhető, mint az atomtudomány és -technika, a szintetikus anyagok, az automatizálás, a kibernetika, az űrkutatás, az elektronika, bionika stb. Itt a tudomány és a technika forradalmának olyan egységéről van szó, amely a termelőerők egészének minőségi megváltozásához vezet. Míg korábban a tudományos felfedezések és ipari alkalmazásuk között 30–100 év telt el, addig korunkban 5–15 éves, sőt ennél is kisebb periódusokról beszélhetünk. A tudomány valóban rohamosan és egyre nagyobb mértékben termelőerővé válik.

A hallatlanul nagy fejlődésben a technika jelentősége egyre nyilvánvalóbb. Ezért aztán a technika sokak szemében szinte demiurgosznak tűnik. Ugyanakkor az atom- és hidrogénbomba, a haditechnika fejlődése, a környezet szennyeződése stb. fenyegető rémként jelenik meg. Mint Fritz Heinemann német egzisztencialista filozófus írja, úgy látszik, hogy a technika önállósul, elidegenül. Nem kiszolgálja az embert, hanem uralkodik felette. A technika mögött elsikkad a világtörténelmet formáló tömegek jelentősége. A technika abszolutizálásának ugyanakkor nemcsak pesszimista, hanem optimista válfaja is van. Aron és az ipari társadalom elmélete az optimisták közé tartozik. Minden baj orvoslását a technikai fejlődéstől várja.

Van olyan nézet is, mint Kosztasz Axelosz görög szárma-

zású francia filozófusé, aki egyenesen Marxot teszi meg a technicizmus atyjának. Kétségtelen, hogy Marx közgazdasági munkáiban kiemelte a technika jelentőségét, s a technika társadalmi, gazdasági szerepét kortársainál összehasonlíthatatlanul mélyebben elemezte. Megállapításai ma is érvényesek, sőt, amit *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*ban az automatizálásról ír, zseniális tudományos előrelátásnak tekinthető. Marx azonban soha nem felejtkezett el arról, hogy a technika a termelésnek csak egyik oldala, amely a termelő, a munkás nélkül halott.

A technikai haladás nem az az önmagában vett csodaszer, aminek az ipari társadalom elmélete hirdeti. Tőkés viszonyok között nagyon is ellentmondásos a hatása. Marx erről *A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete*ben 1864-ben így írt: „a mostani fonák alapon a munka termelőerőinek minden új fejlődése el kell hogy mélyítse a társadalmi ellentéteket és ki kell hogy élezze a társadalmi antagonizmusokat".[10] Ez a folyamat *törvényszerű*. A tőkefelhalmozódással ugyanis együtt jár az, hogy az egyik oldalon hatalmas tőke összpontosul kevés tőkemágnás kezében, a másik oldalon pedig a lakosság döntő többsége kizsákmányolt bérmunkássá vagy alkalmazottá válik. „Ahogyan az egyszerű újratermelés folytán újra termeli magát a tőkésviszony, tőkéseket az egyik oldalon, bérmunkásokat a másikon, úgy a bővített újratermelés vagyis a felhalmozás a bővített tőkeviszonyt termeli újra, több tőkést vagy nagyobbakat ezen a póluson, több bérmunkást amazon."[11]

*A tőké*nek ezek a sorai ma méginkább érvényesek, mint egy évszázaddal ezelőtt. Waldeck Rochet ezt írja: „Franciaország gazdája tíz pénzcsoport. Példaképpen elég, ha megemlítem a francia–belga Schneider–Empain Banque de l'Indochine-t, amely 180 000 munkást és alkalmazottat foglalkoztat, s 10

[10] *Marx–Engels* Művei. 16. köt. Budapest, 1964. 7. old.
[11] *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 574. old.

milliárd frankos üzleti forgalmat bonyolít le."[12] Majd így folytatja: „tanúi vagyunk a különféle társadalmi rétegek proletarizálódásának... A mérnökök és technikusok... egyre inkább egyszerű munkavállalónak tekintik magukat..., a fizikai dolgozók és a tisztviselők közötti társadalmi különbségek... egyre inkább csökkennek."[13]

Aron később elismeri, hogy a technikai haladás mégsem szüntette meg a szociális problémát. „Az Egyesült Államok – írja – most a bőség társadalmában felfedezi a szegénység, sőt a nyomor problémáját... A gazdasági növekedés vagy a technikai haladás nem csodaszerek, melyek meghoznák a szociális békét vagy a valóban emberi viszonyokat."[14] Az Egyesült Államokban a lakosság háromnegyed részének az életszínvonala tovább emelkedik, ám „a lakosság egy részének a szegénysége – egyesek szerint 20–25%-é, mások szerint 15–20%-é – nem tűnt el, s a tendencia az, hogy sem viszonylagosan, sem abszolúte nem fog eltűnni"[15]. „Sem az önmagában vett gazdasági haladás, sem a technikai haladás, mely önmagában véve dinamikus, nem garantál egy igazságos rendet"[16] – folytatja Aron a gondolatmenetet.

Szemmel látható az ellentmondás. Aron 1955-ben még úgy vélte, hogy a technikai haladás optimizmussal tölthet el mindenkit, 1963-ban viszont már látja, hogy *a gazdasági és technikai haladás nem oldja meg a szociális problémát.*

Más polgári gondolkodók is elismerik, hogy a szociális probléma minden haladás ellenére változatlanul fennáll. Michael Harrington amerikai szociológus 20–25%-ra, Gabriel Kolko polgári közgazdász 33%-ra becsüli a szegénységet

[12] *W. Rochet:* A Francia Kommunista Párt jövője. 39. old.
[13] Ugyanott, 40–42. old.
[14] *R. Aron:* La lutte de classes. 1964. 15. old.
[15] Ugyanott, 14. old.
[16] Ugyanott, 15–16. old.

az Egyesült Államokban. Harrington mérsékeltebb számítása szerint is 40–50 millió amerikai tekinthető szegénynek.[17]

A szegénység nemcsak amerikai jelenség. Waldeck Rochet ezt írja: „A korlátlan technikai lehetőségek korát éljük... A statisztikák mégis azt jelzik, hogy 12 millió francia szűkös viszonyok között él. A társadalmi egyenlőtlenség rendkívül nagy."[18]

Aron szerint a szegénység az öregeket, a faji kisebbségeket és az elmaradt vidékeket sújtja.[19] Georges Marchais bebizonyítja, hogy a szegénység Franciaországban nem perifériku rétegeket, hanem a munkásosztály nagy hányadát érinti. „A Statisztikai Hivatal legfrissebb adatai szerint – írja – a munkanélküliek száma hét és nyolcszázezer között ingadozik, és túlnyomó többségük csak igen sovány segélyben részesül. Csaknem ötmillió bérmunkás havi keresete 1972-ben 1200 frank alatt volt, és majdnem hárommillióé nem érte el a havi 1000 frankot."

„Helyzetük – folytatja Georges Marchais – több mint súlyos, nem ritkán katasztrofális. Az alacsony jövedelmű munkások éppen azok, akik az üzemekben a legnehezebb munkakörülmények között dolgoznak. És nekik nemcsak a ruházkodásról, a közlekedésről, a lakásuk karbantartásáról és a szórakozásról kell lemondaniuk, hanem még a puszta táplálkozással is takarékoskodniuk kell. Vannak ebben az országban, nem is kevesen, akik nem tudnak tisztességesen jóllakni, akik helytelen táplálkozással kénytelenek becsapni gyomrukat. Ezt tanúsítják a hivatalos statisztikák is."[20]

Ugyanakkor a szociális probléma nemcsak szegénységet je-

[17] Harrington azt is kimutatja, hogy itt a szó klasszikus értelmében vett szegénységről van szó. Olyan mostoha körülmények között laknak az emberek, mint a harmincas években, éheznek, nincs gyógyszerük, s a létbizonytalanság életük jellemzőjévé vált.

[18] *W. Rochet:* A Francia Kommunista Párt jövője. 32–33. old.

[19] Lásd *R. Aron:* La lutte de classes. 15. old.

[20] *G. Marchais:* Demokratikus kihívás. Budapest, 1974. 12. old.

lent, hanem azt is, hogy igen nagy a társadalmi egyenlőtlenség, és egyre élesebbek az osztályantagonizmusok. Georges Marchais azt írja hogy a gazdagok és a szegények átlagos jövedelmi aránya Franciaországban 800:1.[21] A technika alkalmazása tehát nem választható el a termelési viszonyoktól. Tőkés körülmények között ellentmondásos a technika hatása, mindenképpen kiélezi a társadalmi antagonizmusokat. Ezzel szemben szocialista viszonyok között a proletárdiktatúra, a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a munkásosztály és a parasztság szövetsége lehetővé teszi a technika olyan tervszerű felhasználását, amely az egész társadalom javára szolgál.

Felmerül a kérdés: ha a társadalom magyarázatánál nem lehet eltekinteni a termelési viszonyoktól, és megengedhetetlen a termelőerőket a technikára redukálni, mégis miért teszik ezt?

Azért, mert egy ilyen elméleti-módszertani lépés előnyös a polgári rend apológiája szempontjából. Nem durva, nem vulgáris apológia ez, hiszen ilyesmi ma már hatástalan lenne, hanem tudományosnak tetsző magyarázat, amely nagy tömegek számára elfogadhatónak látszik.

Az, hogy a technikát egyetemes magyarázó elvként használják, a következők miatt előnyös:

1. Ha csak a technikát, a technikai fejlődést, annak eredményeit vizsgáljuk, háttérbe szorulnak, mintegy eltűnnek a nagy társadalmi osztályok, a kapitalizmus osztálylényege, a kizsákmányolás, a profithajsza, a monopoltőkés elnyomás, egyszóval mindaz, ami a kapitalizmust gyűlöltté, elfogadhatatlanná teszi. Ha a tőkés társadalom lényegi viszonyai helyett a technika fejlődését vizsgálják, könnyebben válik elméletileg elfogadhatóvá az „ipari társadalom nyugati típusa".

2. A technika kizárólagos vizsgálata, a technicista szemlé-

[21] Ugyanott, 11. old.

let elleplezi, mintegy zárójelbe teszi a kapitalizmus feloldhatatlan, antagonisztikus ellentmondásait, sőt az egykori optimista polgári közgazdászok példájára ilyenformán harmonikus rendszerként lehet a kapitalizmust feltüntetni. Ehhez természetesen hozzájárul az is, hogy 1945 után mintegy 25 évig viszonylagos tőkés konjunktúra volt, a termelési mutatók emelkedtek, a fogyasztás nagyobb, a munkásosztály életszínvonala magasabb, a munkanélküliség pedig kisebb, mint 1919–1939-ben volt. Így a polgári ideológusok megkockáztathatják azt az állítást, hogy a szocialista forradalom egyáltalán nem szükségszerű, elkerülhető, és az ipari társadalom mindkét típusa biztosíthatja a társadalmi-gazdasági haladást.[22]

3. Ez az egyoldalú technikai szemlélet lehetővé teszi korunk lényegének meghamisítását oly módon, hogy az alacsonyabb rendűt, a kapitalizmust, magasabb rendűnek igyekeznek feltüntetni. Ennek érdekében általában csak a fejlett tőkésországokról beszélnek, az elmaradottakról hallgatnak. Pedig ha az *egész* tőkés világrendszert hasonlítjuk össze az egész szocialista világrendszerrel, ez utóbbinak a gazdasági mutatói *már most* jobbak. Elég csak arra emlékeztetni, hogy a KGST-országokban a világ lakosságának 10–11%-a él, ugyanakkor az ipari termelésnek 33%-át adják. Aron és más polgári gondolkodók éppen prekoncepciójuk és hamisító szándékuk miatt elhallgatják ezt.

4. Végül pedig a technicizmus, az osztályviszonyok „zárójelbe tevése" arra jó, hogy elkendőzzék a politikai rendszerek osztályjellegét. Ily módon dicsőíthetik a polgári politikai intézményeket, s kárhoztathatják a szocializmus politikai intézményeit, a monopoltőkés reakció rezsimjét szabad rend-

[22] A kapitalizmusnak az utóbbi években egyre inkább elmélyülő újabb gazdasági válsága, az energiakrízis, az infláció, a valutaválság, a termelés stagnálása, sőt visszaesése, a növekvő munkanélküliség vitathatatlan cáfolata ennek a felfogásnak. Erre azonban nincs módunk részletesebben kitérni.

szernek nevezhetik, a szocializmus politikai rendszerét viszont, amely demokratikus és népi, valamiféle elnyomó uralomként tüntethetik fel.

Érthető tehát, hogy a technicizmus, a technikának egyetemes társadalomfilozófiai magyarázó elvként való felhasználása Aron elméletének szerves, integráns része.

Nem véletlen, hogy Aron a technicizmust nemcsak a gazdasági szféra magyarázatánál használja fel, hanem akkor is, amikor a szociális struktúrát vizsgálja. Itt az elitelmélet egy sajátos változatát alkotja meg, amelyben a műszaki értelmiség, a gazdasági vezetés ugyan fontos szerepet játszik, de nem egyedül alkotja az elitet. Az aroni technicizmusnak enyhe technokratikus színezete van, ez a technokratizmus nem kizárólagos. Ennek bizonyos politikai vonatkozása is van az ipari társadalom elméletében. Ugyanis a politikai és a gazdasági-műszaki elit megoszlása, vagy a zsurnalisztika nyelvén a bürokraták és a technokraták elkülönülése itt a szabadság (pontosabban a polgári szabadság) biztosítékaként jelenik meg. Ez is egyik eleme annak, hogy Aron elmélete mindkét mai társadalom gazdasági, szociális és politikai struktúrájának komplex „megértésére" tart igényt.

6. A NÖVEKEDÉS PROBLÉMÁJA

A mai polgári politikai gazdaságtan és az ipari társadalom – főleg Rostow és Aron – elmélete, fontos szerepet tulajdonít a gazdasági növekedésnek. Úgy vélik, hogy ezzel a klasszikus polgári politikai gazdaságtan hagyományainak folytatói. Ez azonban tévedés. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan, elsősorban Ricardo, kutatta a növekedés tényezőit és okait, s ennyiben elmélete dinamikus volt. Ez kiváltképpen Ricardóra érvényes, aki – mint Marx is rámutatott – világosan feltárta az osztályellentéteket, s látta az azokból következő történelmi harcot. A mai vulgáris közgazdaságtan viszont valójában kiiktatja az osztályellentéteket, az állítólagos társadalmi harmóniát tekinti ténynek, s a statikus egyensúlyt, ennek feltételeit kutatja. Az ipari társadalom elmélete csak látszólag, formailag dinamikus növekedési elmélet, valójában az osztályok harmóniáját axiómának tekinti, a történelmet lezárja, s így a pozitivizmus és a vulgáris gazdaságtan folytatója.[1]

Ehelyütt nem kívánunk részletesen foglalkozni Rostow növekedési sémájával, már csak azért sem, mert Ripp Géza többször idézett könyvében elmélyült bírálatát nyújtotta ennek. Az összefüggések feltárása kedvéért azonban néhány észrevételt kell tennünk.

Elfogadhatatlan, hogy Rostow az ősközösséget, az ázsiai

[1] Lásd *Ripp Géza:* A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. 52–54. old.

termelési módot, a rabszolgatartó és a feudális társadalmat „hagyományos" társadalom néven összevonja, a kapitalizmust és a szocializmust pedig ipari társadalom néven közelíti egymáshoz.

Az sem igazolható, hogy eltekint a termelési viszonyoktól és így egyenlőségjelet tesz a Szovjetunió 1928–1960 közötti fejlődése, valamint az 1865–1900-as évek amerikai növekedése között. Számításait polgári közgazdászok is bírálják.

Semmilyen magyarázatot nem ad Rostow arra vonatkozólag, hogy miért indokolja a növekedést csak a technikával, ennek fejlődését kizárólag a beruházási hányaddal, ennek alakulását pedig tudati tényezőkkel.

Az egész sémát – mint már jeleztük – Raymond Aron bírálta a legélesebben. Bár nem feladatunk állást foglalni az ipari társadalom elméletén belüli polémiákban, világos hogy Aron bírálatának reális alapja van.

A növekedés Aronnál is fontos téma. Az ipari társadalomról szóló művének nagyobbik fele foglalkozik a növekedéssel.

Aron szerint az ipari társadalom két változatának *két növekedési modell* felel meg, és a kettő közül a nyugatit tekinti tipikusnak.

A növekedés fő tényezője szerinte a technikai haladás. Fontos szerepet tulajdonít a gazdasági ösztönzésnek és magatartásnak, a racionalitásnak és a szükségletek egyenlőtlen fejlődésének. A technika és a szükségletek egyenlőtlen fejlődése következtében a népesség átáramlik a mezőgazdaságból az iparba és az iparból a harmadik szektorba, a szolgáltatásba.

Aron *a népesedést* is jelentős tényezőnek tartja. Szerinte az Egyesült Államok 1880–1910 között kedvezőbb helyzetben volt, mint a Szovjetunió 1928–1952 között, mert nagy népességfelesleggel rendelkezett, s a növekedést segítette a népesség és a tőke beáramlása.

A szovjet modell sajátosságát Aron abban látja, hogy itt *a növekedés gyorsabb,* mint az Egyesült Államokban volt. *Nagy nehézipari bázist teremtettek meg,* és a népesség a me-

zőgazdaságból az iparba áramlott. A harmadik szektor aránya nem nőtt. Kiemeli, hogy a fogyasztás nem emelkedhetett olyan gyors ütemben, mint ahogy a népgazdaság nőtt, mert a nehézipar és a honvédelem fejlesztése, amely szükségszerű volt, lekötötte az eszközök nagy részét.

Elismeri, hogy a Szovjetunióban „a tervezőknek volt okuk félni a külső agressziótól"[2].

Mindaz, amit Aron a két növekedési modellről mond, árnyaltabb, mint Rostow sémája.

Aron olyan tényezőket sorol fel, amelyek valóban léteznek és fontosak, például a termelékenység növekedése, a népesség átáramlása az iparba stb. Helytelen azonban, hogy növekedési sémájában a termelési viszonyoknak nem jut szerep, holott éppen *a termelési viszonyok a döntők*. Valójában nem is a növekedés két modelljéről kell beszélni, hanem arról, hogy *a különböző termelési viszonyok között különbözőképpen történik a növekedés*.

A kapitalizmusban fontos szerepet játszott az eredeti tőkefelhalmozás, a gyarmati rendszer kialakulása, a munkaintenzitás növelése, a munkanap meghosszabbítása, később a relatív értéktöbblet-termelés. De a tőkés viszonyok között is változnak a módszerek. Ma már más a gazdasági mechanizmus, mint a szabadversenyes kapitalizmusban. A piaci mechanizmus szerepe szűkül, az állam irányító szerepe nő, mert így nagyobb piaci biztonság és tőkecentralizáció érhető el. Fontos az új tudományos-technikai forradalom, a tőke hallatlan mértékű felhalmozódása, az állami szektor, az állami megrendelések, a hadiipar, a neokolonializmus stb.

A szocializmusban másképpen alakult a növekedés. A húszas évek végén, amikor az első ötéves tervre sor került, a Szovjetunió politikai rendszerét illetően első helyen állt, gazdasági színvonala tekintetében azonban 100–120 évvel lemaradt. Ezt a lemaradást nagyon gyorsan kellett behoznia,

[2] *R. Aron.* Dix-huit leçons... 243. old.

olyan körülmények között, amikor egyedül volt a világkapitalizmussal szemben (Mongólia ebből a szempontból nem változtatott a helyzeten), s 1933-tól a háborús veszély közvetlen realitássá vált. Ezért elengedhetetlen volt a nehézipar és a honvédelem gyors fejlesztése. A második világháborúban a Szovjetunió győzelme a fasizmus felett, majd a háború után a szocialista világrendszer létrejötte egészen más feltételeket teremtett a gazdasági növekedés számára. A hidegháborús korszak ebből a szempontból is problémákat okozott, de a IX. szovjet ötéves terv már lehetővé tette a B szektornak, a fogyasztási cikkek gyártásának gyorsabb ütemű fejlesztését is. Az SZKP XXIV. kongresszusát, amely a IX. ötéves tervet elfogadta, a nyugati polgári sajtó egy része is a béke és a jólét kongresszusának nevezte el. Azóta is jó ütemben halad a IX. ötéves terv teljesítése, és a készülő X. ötéves terv még nagyobb fellendülést ígér.

A növekedés a két társadalmi-gazdasági alakulatban eltérő. A kapitalizmusban a technikai haladás, a növekedés – mint utaltunk rá – ellentmondásos. A szocializmusban a gazdasági növekedés a munkásosztály, általában a dolgozók helyzetét, életkörülményeit javítja, a társadalom egészét, egységét erősíti.

Aron már 1955–1956-ban elismerő szavakkal emlékezett meg a Szovjetunió gazdasági-ipari növekedéséről. „Milyen következtetéseket vonhatunk le – írja – a közel jövőre nézve a szovjet növekedés, különösképpen pedig a szovjet ipari növekedés gyorsaságából? Ha a gazdasági növekedés célja a gazdasági-katonai erő növelése, akkor a szovjet rendszer a legjobb, hiszen a beruházások főleg az iparba irányulnak... A szovjet ipari növekedés gyorsabb, mint az amerikai... Szemünk előtt az erőviszonyok nagyarányú eltolódása játszódik le. Egy fél évszázaddal ezelőtt akár Nagy-Britannia, akár Franciaország, akár Németország külön-külön is erősebbnek látszott Oroszországnál, ma viszont Szovjet-Oroszország a gazdasági-katonai erő tekintetében felér a főbb európai

országokkal együttvéve, sőt, bizonyos vonatkozásban felül is múlja ezek összesített erejét."[3] „Egy lényegileg agrárország – folytatja Aron – mintegy negyven esztendő alatt nagy ipari országgá alakult át... Ami... Szovjet-Oroszországban végbement, tanulságul szolgálhat a nem-nyugati társadalmak számára."[4]

Az egyébként szovjetellenes Aron méltató fejtegetését ki kell egészítenünk azzal, hogy *a szocializmusban a növekedés alapja a munkáshatalom, a szocialista társadalmi tulajdon, a tervgazdálkodás, a szocialista termelési viszonyok*. Ezek a tényezők jó lehetőségeket nyújtanak, amelyek azonban nem feltétlenül realizálódnak. Gazdaságpolitikai és egyéb hibák következtében súlyosabb aránytalanságok keletkezhetnek (mint például Magyarországon az ötvenes évek elején, Csehszlovákiában és Lengyelországban a hatvanas évek végén), ezek azonban megfelelő intézkedésekkel kiküszöbölhetők.

A növekedés szakaszairól is beszél Aron. Nem Rostow módján, akinek sémáját – mint láttuk – élesen bírálja. Meglehetősen homályosan fejti ki a szakaszokra vonatkozó nézeteit, azt azonban látni lehet, hogy két szakaszra gondol. Az elsőben az eszközöket gyorsan akkumulálják, a másodikban pedig ezen a bázison történik a további fejlődés. Ezzel láthatólag azt a tényt akarja rögzíteni, hogy az ötvenes évek közepén az Egyesült Államokban nagyobb volt a termelés volumene és magasabb a fogyasztás színvonala, mint a Szovjetunióban. Ugyanakkor a Szovjetunió gyors ütemben fejlődött, agrárországból fejlett ipari országgá vált, s fejlődése gyorsabb volt, mint az Egyesült Államoké, amely Aron szerint akkor már a második szakaszban volt, a Szovjetunió viszont szerinte csak akkor lépett át a másodikba.

Aronnak a két szakaszról szóló tanítása – úgy véljük – elméletének nem koherens része, nem lényegi eleme. Minden

[3] Ugyanott, 351. old.
[4] Ugyanott, 369. old.

országnak át kell mennie hasonló szakaszokon. Az iparosítás, az extenzív szakasz az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában korábban kezdődött, mint Kelet-Európában. A kelet-európai országok problémái sok vonatkozásban éppen az itteni tőkés fejlődés ellentmondásosságából és lassúságából, a feudális maradványok tehertételeiből adódtak. Ma azonban az a helyzet, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok, melyek társadalmi és politikai rendjüket tekintve a haladás élvonalában vannak, gazdaságilag is *beléptek az intenzív fejlesztés szakaszába,* termelési eredményeik ma már imponálóak, s felszámolták a félfeudális-tőkés rendtől örökölt gazdasági elmaradottságot.

A növekedés kapcsán felmerül az a kérdés, hogy *működhet-e mindkét rendszer optimálisan.* Aron elismeri, hogy a szocializmus működhet optimálisan, sőt optimálisabb is lehet, mint a kapitalizmus. Erről a következőket írja: „Vannak olyan okok, amelyek miatt a szovjet rezsimet bizonyos vonatkozásban egyenlőnek vagy magasabb rendűnek lehet tekinteni a tőkés rezsimnél. Néhány olyan okot sorolok fel, amely alapján egy épelméjű ember, félretéve a hivatalos ideológiát, a szovjet rendszer párthíve lehet ... Többek között előnyként lehet értékelni, hogy az iparban megszüntették a termelési eszközök magántulajdonát. Mindaddig, amíg léteznek egyéni tőkések, a munkás csak azt érezheti, hogy kizsákmányolás áldozata. A köztulajdon minimális előnye, amelyet el kell ismernünk, az, hogy megszünteti a konfliktus pszichológiai tényezőjét. Továbbá: megkönnyíti a tervezést. Amint az állam a termelési eszközök abszolút ura lesz, megszabhatja a fontossági sorrendet. A kapitalizmusban ... a legfontosabb kollektív döntéseket nem személyek hozzák, hanem azok az egyéni ötletek akarattól független eredményei. Viszont a kollektivizált társadalom lehetővé teszi a vezetők számára, hogy egy átfogó tervet készítsenek, meghatározva a fejlődés ütemét, s a leggyorsabban azokat a szektorokat fejlesztve, amelyeket a

legfontosabbnak tartanak a közösség hatalma szempontjából. Elvben meg lehet engedni, hogy elsőbbséget adnak olyan ágazatoknak, amelyek közvetlenül mindenkinek a jólétét szolgálják ... A szovjet rendszer másik szubsztanciális előnyt is fel tud mutatni: azt, hogy világos a szociális egység. Így módjukban van megmagyarázni, hogy kevesebbet osztanak el, mert ők maguk határozták el, hogy többet fektetnek be. Mindenki megérti a rendszer működését, az elosztás motívumait. Viszont a tőkés társadalomban a beruházáshoz szükséges tőkék egyéni jövedelmeken mennek keresztül. Mégegyszer: a tömegek panasza a profitra összpontosul."[5]

Figyelemre méltó sorok ezek. Aron egyértelműen leszögezi, hogy a társadalmi tulajdon és a szociális egyöntetűség a növekedést segítő, gyorsító tényezők.

Másfelől Aron a növekedés kapcsán megvizsgálja azt az érdekes kérdést, hogy előfordulhat-e, hogy a kapitalizmus felszámolja önmagát?

Schumpeter úgy vélte, hogy a belső gazdasági ellentmondások, a politikai demokrácia és a kapitalizmus iránti gyűlölet az önelpusztítás irányában hatnak. Aron álláspontja itt ellentmondásos. Úgy véli, hogy az ötvenes évek konjunktúrája a tőkés rend stabilitását mutatja, viszont az önfelszámolás mellett szóló érveket ez sem cáfolta meg. Így összegezi véleményét: „Az önelpusztítás ... nem bizonyítható gazdaságilag. Ez persze kétes értelmű győzelem, mert csak annyit jelent, hogy ha a kapitalizmus pusztulásáról szó lehet, azt nem a szoros értelemben vett gazdasági okok fogják előidézni. Márpedig a haldoklót sem meg nem nyugtatja, sem meg nem vigasztalja, ha arról biztosítják, hogy nem abban a betegségben fog meghalni, amelyet az orvos megállapított, hanem egy másikban."[6]

Említettük már, hogy technicista optimizmusával szemben

[5] *R. Aron:* La lutte de classes. 155–156. old.
[6] *R. Aron:* Dix-huit leçons... 274. old.

Aron nézeteiben szkepticizmussal és pesszimizmussal is találkoznak, főleg akkor, amikor a kapitalizmus jövőjét vizsgálja. Schumpeter nyomán felveti a kapitalizmus önfelszámolásának lehetőségét, és nem zárja azt ki. Másutt pedig a kapitalizmus stagnálásának problémáját vizsgálja.

„*A kapitalizmusnak,* mondották egyesek – írja Aron –, *attól kell tartania,* hogy elöregedése mértékében *megbénítja önmagát.* Franciaországban és Nagy-Britanniában a probléma úgy jelentkezik, hogy vajon a politikai demokrácia jelenlegi működési mechanizmusa összeegyeztethető-e a nagyarányú növekedéssel... Az én szememben a növekedés nem abszolút érték. Elfogadható álláspontnak tartom, hogy célszerű beletörődni a kisebb arányú növekedésbe avégett, hogy megmaradjanak a szabadságon alapuló politikai rendszer jótéteményei. Ezzel ellentétben azonban úgy is vélekedhetünk, hogy többet érne, ha feláldoznánk a liberális rendszer egynémely előnyét abból a célból, hogy nagyobb arányú növekedés legyen elérhető. A probléma viszonylag egyszerű volna, ha biztosak lehetnénk afelől, hogy csak a politikai rendszert kell megváltoztatni, és a növekedés máris meggyorsul. Csakhogy fennáll az a veszély, hogy feláldoznánk a politikai demokrácia előnyeit anélkül, hogy a növekedés nagyobb arányokat öltene."[7]

Nyolc évvel később így egészíti ki a fenti sorokat: „1955 óta... megváltozott a nyugati országok egymáshoz viszonyított helyzete. Franciaország nem a lassított fejlődés példája többé. Az Egyesült Államok növekedési aránya tíz év óta kisebb, mint Nyugat-Európáé."[8]

Aron későbbi írásaiban ezek a pesszimista tendenciák újabbakkal szövődnek össze, például a haladás csalódásairól ír.[9]

[7] Ugyanott, 336. old. – Kiemelés tőlem. – *L. Gy.*
[8] Ugyanott, 9. old.
[9] Lásd *R. Aron:* Lés désillusions du progrés. Párizs, 1969.

Aronnál a növekedés korántsem olyan központi kategória, mint Rostownál. Mégis meglepő, hogy – mint már utaltunk rá – az ipari társadalomról szóló 18 előadásából 11 a növekedéssel foglalkozik. Ennek a már vizsgált tényezők mellett az is a magyarázata, hogy a Szovjetunió ipari növekedése, a háborús pusztítás és az azzal kapcsolatos nyugati számítások ellenére, az ötvenes évek közepén már ismét a világpolitikát befolyásoló tényezővé vált. Meg kell említenünk azt is, hogy a nyugati gazdasági növekedés általában ellentmondásos. A harmincas évek pangása és visszaesése után a fejlett tőkésországokban viszonylag tartós növekedés volt, emelkedtek a termelés és a fogyasztási mutatói, mégsem javult a társadalom közérzete, hanem fokozódott a szociális feszültség, krónikussá vált a pénzügyi rendszer válsága, s nem lehet tagadni, hogy az Októberi Forradalom óta nem állt és nem is állhat helyre a kapitalizmus stabilitása.

Ilyen körülmények között, ha nem is igazolt, de érthető Aronnál a növekedés elszigetelt vizsgálata, amelyben Aronnak Colin Clark a mintaképe. A növekedés vizsgálata azonban nem merítheti ki a két rendszer egészét, hiszen a kapitalizmus és a szocializmus egyaránt olyan totalitás, amelynek a növekedés csak egy elemét alkotja. Ezért kénytelen Aron, legalábbis a szocializmus vonatkozásában, már a tulajdonviszonyokat, az osztálystruktúrát is figyelembe venni.

7. ELITEK VAGY OSZTÁLYOK?

Az ipari társadalom elmélete a maga módján vizsgálja korunk szociális struktúráját is. Raymond Aron trilógiájának második kötete a *La lutte de classes* (Az osztályok harca) címet viseli. Aron az *osztálykoncepciót* mégis *megkérdőjelezi és csak másodlagosnak tartja. Elsődlegesként az eliteket vizsgálja,* nevezetesen azt, hogy az ipari társadalmak nyugati és „szovjet" modalitásában, azaz a kapitalizmusban és a szocializmusban kik vezetik a gazdaságot, az államot, kik kormányoznak, azaz, a mai zsurnalisztika kifejezéseit használva, kik tartoznak a technokraták vagy éppen a politikai bürokrácia soraiba. Aron tehát a *szociális struktúra helyett a kormányzó „elit"-eket tekinti fontosnak, meghatározónak.*

Ennek elméleti-módszertani alapja és ideológiai funkciója van.

Ami az elméleti és módszertani alapot illeti, figyelemre méltó körülmény, hogy az antagonisztikus osztálytársadalmakban a termelés és vele az osztályszerkezet kérdései önállóan viszonylag későn kerülnek előtérbe. Jellemző, hogy míg a politikai történetírás, a politikai tudomány két és fél-háromezer éves múltra tekinthet vissza, addig a politikai gazdaságtan csak a XVII. század elején jelenik meg mint önálló tudomány. A termelők, a rabszolgák, a jobbágyparasztok, a kézművesek, majd a munkások éppen elnyomott és kizsákmányolt helyzetük miatt nem keltették fel a régi tudomány érdeklődését. A munkát általában, a fizikai munkát pedig különösen lebecsülték, a dolgozókat alacsonyabb rendű embereknek tekin-

tették. A termelési eszközök tulajdonosai mint a termelés irányítói a háttérbe húzódtak. Az ipar, a kereskedés, a gazdagodás magánügynek számított. A közügy a politika volt. Az uralkodók, miniszterek, nagy hadvezérek tűntek fel kivételes képességű emberekként, elitként. Ezt az elitet a származás szálai is egybefűzték. A burzsoázia kereskedett, ipart űzött, gazdagodott, az arisztokrácia kormányzott. Ez az elitelmélet tükröződik a régi történetírásban, sőt ehhez csatlakozik a polgári filozófia és szociológia több jelentős képviselője is.

Az osztálystruktúra megkerülésének kényelmes és hatásos eszköze az elitelmélet. Nagyobb a hitele, mint a társadalmi stratifikáció elméletének. Ez utóbbi ugyanis különféle önkényes, spekulatív rétegképző faktorokat tételezve fel a különféle szociális rétegeket vizsgálja. Nem tartja viszont döntőnek a termelésben elfoglalt helyzetet, az osztálystruktúrát. Ezért ez az elmélet, amelyet főként az amerikai empirikus szociológusok hirdetnek, nem tudja a társadalmat, annak mozgását megmagyarázni. Igaz, erre az elitelmélet sem képes. Egy kérdésre mégis választ ad, nevezetesen arra, hogy kik kormányoznak. Csak azt hallgatja el, hogy a kormányzati, igazgatási „elit" melyik osztály nevében, érdekében ügyködik. De az elitelmélet még így is többet nyújt, mint a társadalmi stratifikáció elmélete, s ezért vonzódtak hozzá a polgári szociológia kiemelkedő képviselői, már Aron előtt.

Az elitelmélet elfogadása ideológiailag is kényelmes. Ha ugyanis az osztályok nem fontosak,[1] Max Weber kifejezésével: nem „magánvaló közösségek", ha az osztálystruktúrát kérdésessé lehet tenni, akkor csakugyan eltüntethető a két rendszer osztálytartalma, s a kapitalizmus–szocializmus alternatíva helyett fenntartható az ipari társadalom nyugati tí-

[1] Jellemző, hogy Weber idejében a liberális burzsoázia elismerte az osztályharcot, csak annak következményét, a proletárdiktatúrát tagadta. Ma a polgári tudomány egy védelmi vonallal hátrább szorult, megkérdőjelezi az osztályok harcát, sőt még az osztályok létét is.

pusa–szovjet típusa alternatíva, hiszen e típusok nem osztálytartalmukban, csak a gazdaságirányítás módszerét tekintve különböznek. A továbbiakban ez a koncepció úgy teljesíti ideológiai funkcióját, hogy tagadja az államok és a pártok osztályjellegét. Ezért Aron nem a polgári állam és a szocialista állam ellentétéről, hanem a pluralizmus és totalitarizmus ellentétéről beszél. Nála a két államtípust nem az osztálytartalom különbözteti meg, hanem a közintézmények megszervezésének módja. A osztálykoncepció tagadása, az elitelmélet elfogadása ily módon az ipari társadalom elméletének kedvezőbb vitapozíciót nyújt, mert igyekszik alkalmazkodni a néptömegek antikapitalista hangulatához. Ugyanis látszólag nem a kapitalizmust, nem a polgárság uralmát védi, hanem egy osztálytartalom nélküli, állítólag optimálisan működő szociális és politikai struktúrát.

Az Aron által modernizált elitelmélet az ipari társadalom elméletének integráns része.

Aron eszmei elődei közül e vonatkozásban ki kell emelnünk Schumpetert, Burnhamot, Saint-Simont, Comte-ot, Paretót és Mannheimot.

Schumpeter szerint nem az osztály- vagy rétegtagozódás a döntő, hanem az, hogy melyik réteg vagy csoport kormányoz. A vezetők csoportja, az elit határozza meg a társadalom arculatát.

Burnham a „menedzserek forradalmáról" beszél. Véleménye szerint a nagyvállalatok ügyeit ma már nem a tulajdonosok, hanem a nagy hatáskörrel rendelkező fizetett szakemberek irányítják. Ezek négy típusra oszthatók: pénzügyi, műszaki, kereskedelmi szakember és szervező vagy menedzser. Az állami, párt- és szakszervezeti vezetők feladata ugyanaz, mint a menedzsereké. A kapitalizmus Burnham szerint átalakul a menedzserek társadalmává, ahol a menedzser válik a központi figurává. Aron, aki a technikai viszonyokat ab-

szolutizálja, bizonyos technokrata elemeket, amelyek elitelméletének integráns részévé válnak, Burnhamtól vesz át.

Aronra erősen hat két kortársa, Schumpeter és Burnham, kiindulópontja azonban Saint-Simon és Comte, s egy vonatkozásban hat rá Pareto és Mannheim is.

Saint-Simon szerint a francia polgári forradalom eredményeképpen a „henyélő" elitet „dolgozó" elit váltja fel. A letűnt elit nem egyéb, mint a fölbirtokos arisztokrácia. A dolgozó eliten viszont az ipari és banktőkéseket érti.

Saint-Simon eme gondolatát Comte úgy fejleszti tovább, hogy a hatalom szellemi, politikai, gazdasági hatalomra oszlik, és ennek megfelel az elit hármas tagozódása.

Comte nyomán Aron azt a tételt állítja fel, hogy a kapitalizmusban és a szocializmusban *egyaránt létezik elit.*

Aron elméletében *a nyugati elit megosztott.* Egyik rétege a gazdasági elit: a részvénytőkések és a menedzserek. A másik a politikai elit: a hivatásos politikusok, akiknek egy részét Aron „parlamenti" típusú vezetőknek nevezi: képviselők, szenátorok, államtitkárok, miniszterek, egyszóval a hivatásos politikus hagyományos típusa. A másik csoport Arontól a „tömegek vezetői" elnevezést kapta, s ide sorolja Aron a munkáspártok és a szakszervezetek vezetőit.

A nyugati elit megosztottságát Aron azzal indokolja, hogy a gazdasági vezetők nem közvetlenül látják el a politikai funkciókat, hanem hivatásos politikusok révén.

E téren hasonló nézeteket fejt ki C. W. Mills amerikai szociológus, akinél az elit három rétegre oszlik: gazdasági, politikai és katonai elitre.

A *szocializmusban* Aron szerint *az „elit" egységes,* s ennek alapja a szocialista állami tulajdon. A gazdasági vezetők nem tulajdonosok, s a párt politikája és ideológiája szerint járnak el.

Fontos gondolat Aronnál *az elitek cseréje.* Ennek az az előzménye, hogy az első világháború után, mikor Olaszországban válságba került a hagyományos liberális kormányzat,

Vilfredo Pareto olasz polgári gondolkodó felállította azt a tételt, hogy szükségszerű az elitek cseréje, és a róka típusú politikus átadja a helyét az oroszlán típusúnak. Az előbbin a liberális, az utóbbin a fasiszta politikai elitet értette.

Az elitek cseréje néhány évvel később foglalkoztatta Karl Mannheim magyar származású német szociológus is, akit viszont aggasztott a fasizmus térnyerése és féltette a liberális elitet, annak pozícióját. Nézőpontja tehát éppen ellentétes Paretóéval.

Aron is szükségszerűnek tartja az elitek cseréjét. A földbirtokos arisztokrácia és a papság kiesik az elitből – véli –, mert a földbirtok jelentősége és az egyházak befolyása csökken. A tőkekoncentráció pedig a Buddenbrook-típusú egyéni tőkéseket szorítja ki.

Alaposan tanulmányozza Aron az elitek kérdésével kapcsolatban az iskolarendszert. Úgy véli, hogy ez a nyugati országokban, főleg Nagy-Britanniában nem megfelelő, s nem biztosít a társadalomnak olyan mobilitást, amilyenre szükség volna. Másrészt elismeri, hogy a szocializmusban *jobb az iskolarendszer* és nagyobb a társadalmi mobilitás, mint a kapitalizmusban. A szocializmusban „nagy a felfelé irányuló mozgás, megszervezik az arra méltó munkások előléptetését"[2].

A nyugati elit említett megoszlását Aron nagyon fontosnak tartja. „Ez az, amit vulgárisan szabadságnak szoktunk nevezni"[3] – mondja.

Waldeck Rochet, Gus Hall és mások is ezzel szemben bizonyítják, hogy a kapitalizmusban szó sincs a nagytőke és a politikai vezetés közötti szakadékról. Az állammonopolista kapitalizmusra éppen az jellemző, hogy a nagytőke és az állam, a gazdasági és a politikai vezetés az eddiginél sokkal szorosabban összeforr. Waldeck Rochet a következőket írja erről: „Az állammonopolista kapitalizmus a tőkés monopóliu-

[2] *R. Aron:* La lutte de classes. 273. old.
[3] Ugyanott, 180. old.

mok és az állam hatalmát egyetlen gépezetben egyesíti, amelynek rendeltetése egyfelől a rendszer megóvása, másfelől a kapitalista oligarchia profitjának maximális növelése, a nagytőke és a politikai intézmények közötti kapcsolatok mind szorosabbá válnak. Ennek a helyzetnek a politikai vetülete jelenleg a személyi hatalom rendszere, amely gyakorlatilag megszünteti a demokráciát és a parlamentáris ellenőrzést, s a legfontosabb döntéseket meghozó különféle bizottságokban és vegyes (állami és magánjellegű) szervekben biztosítja a nagy magánérdekeltségek akaratának érvényesülését."[4]

Hogyan lehet elhelyezni Aron elitelméletét a hasonló koncepciók sorában? Az elitelméletek egy része (Weber és Schumpeter) inkább a születési elitet, az arisztokráciát emeli ki, más része a politikai elitet, a „politikai bürokráciát". Ez a gondolat megtalálható Webernél és Paretónál is. És ez lényeges eleme a trockizmusnak is, valamint Gyilasz „új osztály"-elméletének. Az angolszászok, például Burnham, Veblen, Galbraith felfogásában az elit technokrata jellegű.

Aron felfogása nem sorolható egyértelműen az elitelméletek ilyen vagy olyan fajtájához. Nála fontos szerepet kap a gazdasági elit is (tulajdonosok, „technokraták") és a politikai elit is. Sőt az elitnek ezt a kettősségét külön is hangsúlyozza. Egyetemességet is tulajdonít az elitkoncepciónak azzal, hogy érvényességét kiterjeszti a szocializmusra. A szocializmusbeli „elit" erejét egységében és az ideológia által való irányítottságában látja. Így kapcsolódik egymáshoz Aronnál a technika abszolutizálása, az elitelmélet és az ideológia szerepének értelmezése.

Az ipari társadalom elmélete elit-koncepciójával olyan látszatot kíván kelteni, hogy az ipari társadalmakban a hatalom a nem-osztályjellegű elitek kezében van, s a különbség a mo-

[4] *W. Rochet:* A Francia Kommunista Párt jövője. 33. old.

dalitások között csupán annyi, hogy a nyugati elit megosztott, a szocialista „elit" egységes.

Ezzel szemben az igazság az, hogy a kormányzó rétegnek, az adminisztrációnak, amelyet az ipari társadalom elmélete elitnek nevez, határozott osztályjellege van, nemcsak olyan értelemben, hogy valamely osztály megbízásából igazgat, hanem származásilag is. C. W. Mills *Az uralkodó elit* című könyvében kimutatja, hogy az Egyesült Államok uralkodó elitjének 92%-a a „felsőbb osztályok", azaz a nagyburzsoázia soraiból kerül ki. Waldeck Rochet – mint már idéztük – kiemeli, hogy Franciaország gazdája tíz nagy pénzcsoport. Gabriel Kolko pedig hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államokban ez az elitnek nevezett csoport egyrészt a részvénymágnásokból, másrészt a menedzserekből áll, akiknek döntő többsége szintén részvényessé válik.

Az elit-koncepció azért fontos az ipari társadalom elméletében, mert lehetővé teszi olyan tények negligálását, mint a kapitalizmus kizsákmányoló antagonisztikus osztálystruktúrája, a szocializmus szociális egysége, a pártok osztályjellege, a demokratikusnak nevezett burzsoá állam monopoltőkés jellege, a Szovjetunió és a többi szocialista állam szocialista jellege. Vagyis nemcsak az elmélet egyik tételéről van itt szó, hanem olyan eleméről, amely elméletileg-módszertanilag és politikailag is releváns.

Az ipari társadalom elméletének ugyanakkor ez az egyik leggyöngébb eleme. A társadalomban ugyanis a nagy embercsoportok helyzetét objektív tényező határozza meg, az, hogy milyen helyet foglalnak el a termelésben. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az az osztály tartja kezében a gazdasági hatalmat, amely a termelési eszközök tulajdonosa. A tulajdonos osztály kizsákmányolja a termelési eszközök tulajdonából kizárt osztályt. A tulajdonos kisebbség csak úgy tudja fenntartani magántulajdonát, a kizsákmányolást és az ebből származó jövedelmét, ha ezt erővel, az állam eszközeivel biztó-

sítja. A tulajdonos, a kizsákmányoló osztály így válik politikailag is uralkodó, elnyomó osztállyá.

Mint Engels írta: „az állam rendszerint a leghatalmasabb, gazdaságilag uralkodó osztály állama, s ez az osztály az állam révén politikailag is uralkodó osztállyá válik és ekképpen az elnyomott osztály fékentartásának és kizsákmányolásának új eszközeire tesz szert... A modern képviseleti állam... a tőke szerszáma a bérmunka kizsákmányolására."[5]

Az államhatalom és annak gyakorlása, az állami ügyintézés, a kormányzás, adminisztráció azonban *nem azonos* és nem is lehet az. A feudalizmusban a földbirtokos nemesség egyes megválasztott tagjai kormányoztak nobile officiumként. A reneszánsz kortól, a korai kapitalizmustól kezdve azonban szabállyá, gyakorlattá vált, hogy a kormányzást, az adminisztrációt olyan emberek állandó csoportja végezze, akiknek ez az élethivatásuk. A kormányzás, a közigazgatás a munkamegosztás külön ágává vált, amellyel nem foglalkozhat a hatalmon levő osztály *egésze*. Sőt, az sem biztos, hogy a kormányzat, az államigazgatás apparátusa, személyi állománya feltétlenül a hatalmon levő osztály soraiból kerül ki. Angliában, Németországban, Magyarországon például, tehát azokban az országokban, ahol erősek voltak a feudális maradványok, egy bizonyos korszakban már a burzsoázia volt a hatalmon, de a kormányzást részben vagy egészben átengedte a nemességnek, amely a nagypolgárság nevében és érdekében kormányzott.

Napjainkban figyelembe kell venni azt is, hogy a gazdasági életben is elválik a tulajdon és hatalom az egyik, a vezetés, irányítás, adminisztráció a másik oldalon. Ma már nem egy-egy nagytőkés, részvénymágnás igazgat egy-egy monopóliumot, ez a hatalmas méretek miatt lehetetlen is volna, hanem fizetett igazgatók, menedzserek végzik ezt a munkát.

Az ipari társadalom elmélete tehát módszertanilag-elméle-

[5] *Marx–Engels* Művei. 21. köt. Budapest, 1970. 151–152. old.

tileg hibát követ el, amikor a technokratákhoz és az elitelmélet régi képviselőihöz hasonlóan *összekeveri a kormányzat, az igazgatás funkcióit és a hatalom kérdését.* Ilyen formán eltűnnek a hatalmon levő osztályok, és a gazdasági-politikai adminisztráció kerül reflektorfénybe. Az ipari társadalom elmélete ebben a kérdésben is felcseréli a lényeget a felületi jelenséggel és *meghamisítja a hatalmi viszonyokat.*

Azt jelenti-e ez, hogy az ipari társadalom elmélete egyszerűen tagadja az osztályok létét? Nem. Aron beszél az osztályokról. Hogyan lehetséges ez? Hogyan férnek meg Aron rendszerében az elitek és az osztályok?

Ennek megfejtéséhez Max Weber metodológiája nyújt segítséget. Weber sem hallgat az osztályokról, csakhogy azokat nem tartja meghatározónak, „magánvaló közösségek"-nek, hanem ezt a rangot a társadalmi presztízs alapján kialakult, általa „rend"-eknek (Stand) nevezett vezető csoportoknak, azaz valójában az eliteknek juttatja.

Aronnál is az elit a meghatározó ideáltípus. Ugyan az osztályokat is ideáltípusoknak tekinti, csakhogy ezekkel szerinte nem lehet igazán megmagyarázni a történelmet. Érveket is hoz fel az osztálykoncepció ellen. Szerinte az osztályok nem egységesek, az osztályérdekek nem ismerhetők fel eléggé, az osztályok nem elég tudatos közösségek, nem zártak (az emberek életük során az egyik osztályból átmehetnek a másikba), végül pedig az osztályok nem határozhatók meg pontosan, többértelműek, mint ahogy a valóság is többértelmű, mivel több egyenértékű tényező határozza meg.

Ezek az érvek azonban aligha tarthatók. Aron beleesik a vulgáris polgári gondolkodók hibájába, akik az igazi marxizmus helyett valamiféle képzelt, vulgáris marxizmust konstruálnak és azzal vitatkoznak. A marxizmus–leninizmus ugyanis soha nem állította, hogy az osztályok egységesek volnának. A marxizmus számos klasszikus művét lehetne felsorolni, amelyek az egyes osztályok rétegződését elemzik. Az

osztályok valóban rétegződnek származás, képzettség, szakmák, tudatosság stb. szerint. Ennek megfelelően valóban vannak eltérések az osztályérdekek felismerésében és a tudatosság szintjében.

A marxizmus azt sem állította soha, hogy a modern társadalmak osztályai olyan zártak lennének, mint a keleti kasztok vagy a középkori rendek. Bizonyos zártság azonban mégiscsak van, amennyiben a kapitalizmusban a társadalmi mobilitás meglehetősen csekély, ugyanis a munkásból nemigen lehet tőkés.

Az, hogy a társadalmat több egyenértékű tényező határozza meg, még nagyobb tévedés. Csak a marxizmus vulgáris meghamisítói gondolják, hogy a társadalomban egyetlen tényezőt, a gazdaságit kell figyelembe venni. A politikai, ideológiai tényezők is léteznek, hatnak, fontosak. Marx és Engels felfedezésének lényege az, hogy e tényezők között a gazdasági a meghatározó.

Az is világos, vitathatatlan tény, hogy az osztályok nem szubjektív, hanem objektív közösségek, melyeket a termelésben elfoglalt pozíciójuk, a termelési eszközökhöz való viszonyuk szab meg. Az osztályok meghatározhatók, elhatárolhatók egymástól. Ehhez a társadalmi termelési viszonyokból, a termelésben elfoglalt objektív helyzetükből kell kiindulni. Az osztályok meghatározása és elhatárolása éppúgy egyértelmű lehet, ahogy az objektív valóság és az ezt tükröző tudományos igazság egyértelmű. Csak az objektív tényezők vizsgálatával összefüggésben tanácsos az osztályok tudatosságát vizsgálni, mert az osztálytudat csak másodlagos tényező a meghatározó anyagi viszonyokhoz képest, jóllehet visszahat az anyagi viszonyokra.

Mit mond Aron konkrétan a kapitalizmus osztálystruktúrájáról?

„A négy (három vagy kevesebb) alapvető osztály, melyet a szakemberek elfogadnak, meghatározatlan és meglehetősen megkülönböztethetetlen. A burzsoázia (melyet felső osztály-

nak is neveznek) sem koherens, sem nem öntudatos egység. A középosztályok (nem lehet tudni, hogy egyes vagy többes számot kell-e használni) egyveleget alkotnak, ahová mindenkit besorolnak, aki nem paraszt vagy munkás, s nem tartozik az elithez. Ami a parasztságot illeti, hol egységes osztálynak tekintik, hol több rétegre bontják a tulajdonviszonyok és a jogi helyzet szerint (tulajdonosok, bérlők, mezőgazdasági munkások). Csak egyetlen osztály van, a munkásosztály, amely nem különbözik nagyon az ideáltípustól. Ez az egyetlen, amely több országban objektíve és szubjektíve erős realitás."[6]

Aron látja a tőkések és a munkásosztály ellentétét, s a munkásosztály jellemzőit néha egész pontosan rajzolja meg: „A marxista elmélet a munkások és a tőkések közötti ellentétből indult és fejlődött ki, mert a valóságban, vagy látszólag, direkt összeütközés van azok között, akik az üzemekben dolgoznak és nincs tulajdonuk, illetőleg azok között, akik a termelési eszközök tulajdonosai. Már többször mondtam, hogy a par excellence osztály nyilvánvalóan a munkásosztály, nemcsak azért, mert Marx rá építette a forradalom reményét, hanem azért is, mert a leginkább felel meg annak a fogalomnak, amelyet Marx és a marxisták alkotnak egy osztályról. Valóban bérből élőkből, üzemekben dolgozókból tevődik össze, akiknek nincs tulajdonuk; bérből élnek, amit a termelési eszközök tulajdonosától kapnak munkaerejük áraként; anyagon dolgoznak; egyikük bére nem nagyon különbözik a másikétól."[7] „A tőkések és a munkásosztály közötti különbség tisztán megvan, úgy, ahogy Marx leírta."[8]

Ez az elemzés több szempontból is érdekes. Amikor Aron kiemeli a parasztság és a kispolgárság heterogenitását és bomlását, nem mond újat. Ez nem cáfolja meg sem az osztálykon-

[6] *R. Aron:* La lutte de classes. 357. old.
[7] Ugyanott, 98. old.
[8] Ugyanott, 103. old.

cepciót, sem az osztályok létét. A régi termelési módhoz kapcsolódó osztály általában rétegekre bomlik szét. Csak az az osztály erősödik, válik egységessé, amelyik az újnak a letéteményese, a modernebb termelésnek a hordozója.

Ami a tőkésosztály létét illeti, ez a mai polgári tudomány számára kellemetlen tény. Igyekeznek a burzsoázia létét oly módon tagadni, hogy azt mondják: a tőke „elszemélytelenedett", szétoszlott. Ez persze nem felel meg a valóságnak. Hiszen a tőke felhalmozódása oda vezetett, hogy a nagytőke olyan birodalmai jöttek létre, amelyek sok millió, sőt milliárd dollár értékű vállalat-komplexumokat ellenőriznek. A nagytőke, a tőkésosztály nem tűnt el, sőt, olyan nagy hatalmat összpontosít a kezében, amilyenre még nem volt példa a történelemben. Ez a magyarázata annak, hogy Aron nehéz helyzetbe kerül, amikor a burzsoáziáról van szó. Először megkérdőjelezi a létét, másodszor elismeri. Az ellentmondás szó szerint kimutatható.

Érdekes az is, hogy a munkásosztályt viszont mint par excellence osztályt elismeri. Ebből is világos, hogy az ideáltípusokból felépített elméleti konstrukció nem igazolható. Hiszen Aron egyetlen egy meggyőző érvvel sem támasztja alá azt a tételt, hogy az elit határozza meg a társadalmat, ugyanakkor a munkásosztály is realitás, csak éppen nem meghatározó jellegű. Hogy az elit-koncepció mégis tartható legyen, Aron tagadja a munkásosztály történelmi szerepét, mégpedig a következő érvekkel: a munkásosztály elpolgáriasodik, depolitizálódik és ma már nem forradalmi osztály.

Az „elpolgáriasodást" azzal próbálja bizonyítani, hogy az Egyesült Államokban már 1955-ben a családok 50%-a 4000 dolláros jövedelemmel rendelkezett. De mit is ért tulajdonképpen Aron elpolgáriasodáson? Nyilván nem azt, amit a szó szoros értelmében érteni kellene, vagyis nem azt, hogy a munkás a termelési eszközök tulajdonosainak sorába lép. Amit Aron itt állít, azt az angol nyelvterületen „középosztályosodásnak" nevezik, és azt értik ezen, hogy a munkás életszín-

vonala emelkedik, tehát megszűnik munkásnak lenni, állítólag átlép a „középosztály" soraiba.

Kétségtelen, hogy a második világháború után a fejlett tőkés országokban emelkedett a munkásosztály bérszínvonala, bár ennek egy részét elvitte és elviszi az infláció. Ez azonban nem vonatkozik az egész nyugati munkásosztályra. Ezt Aron sem állítja. A bérek emelkedése a munkásosztály képzettebb, jól kereső része számára lehetővé teszi, hogy életkörülményeit javítsa, „fogyasztóibb" életmódra álljon át. Ez azonban semmit sem változtat a munkásoknak termelésben elfoglalt helyén, osztályhelyzetén. A munkást az teszi munkássá, hogy meg van fosztva a termelési eszközök tulajdonától, és ezért kizsákmányolják, ez pedig per definitionem jellemző a munkásosztályra a kapitalizmusban.

Aron elpolgáriasodási tételét cáfolja a cambridge-i, edinburgh-i, kenti és sussexi egyetemek szociológia professzorainak Luton városában végzett reprezentatív felmérése is. Ebben a városban keresnek legjobban az angol munkások. A megvizsgált 227 munkásnak gépesített háztartása, színes tévéje, gépkocsija van. Kivétel nélkül mégis proletárnak tartják magukat, mert *nincs termelési eszközük, munkájukból élnek, s munkájuk nehéz, idegileg kimerítő, túlórázásra kényszerülnek, fenyegeti őket a létbizonytalanság.*

A lényeg mindenesetre az, hogy a kapitalizmusban a múltban és a jelenben egyaránt éles a választóvonal a tőkések és a munkások között. Az előbbieknek van termelési eszközük, az utóbbiaknak nincs, és a rendszer belső logikájából, gazdasági mechanizmusából következően nem is lesz. A kapitalizmus fennállásának alapvető feltétele éppen az, hogy a lakosság döntő többsége meg legyen fosztva a termelési eszközöktől, fizikai munkás vagy alkalmazott legyen.

Aron az „elpolgáriasodás" mellett proletarizálódásról is beszél, arról, hogy a fejlett tőkés országokban a független kis egzisztenciák, a szabad foglalkozású értelmiségiek, kisiparosok, kiskereskedők, parasztok tönkremennek, s a lakosság

egyre nagyobb hányada válik munkássá vagy alkalmazottá. A proletarizálódás valóban tény. Aron adatai szerint a proletarizálódás (vagy más kifejezéssel a bérmunkássá, illetve alkalmazottá válás) a fejlett tőkés országokban elérte a 70–80%-ot. Ez reális adat. Angliában még nagyobb a munkások és alkalmazottak aránya, több mint 90%. Georges Marchais a Francia Kommunista Párt XIX. kongresszusán elmondta, hogy Franciaországban, ebben a jellegzetesen kispolgári országban 40%-ról 44,6%-ra emelkedett a fizikai munkások száma, a munkás és alkalmazott népesség pedig együttesen a lakosság 76%-át alkotja. A tőkefelhalmozódás és -koncentráció logikusan vezet a proletarizálódáshoz. Az egyik oldalon mind nagyobb tőke összpontosul mind kevesebb kézben, a másik oldalon pedig a lakosság egyre nagyobb része él munkaerejének eladásából.

A „depolitizálódásról" 1957-ben Aron a következőket írta: „A nyugati országok számára, ahol folytatódik a gazdasági haladás, az osztályok közötti harc ideológiája a múlté."[9] Hat évvel később így folytatta ezt a gondolatot: „Kétségtelen, hogy a tömegek, beleértve a munkástömegeket, inkább bérharcra törekednek, mint lázadásra. Ebben a vonatkozásban a szó marxista értelmében csökken az osztályharc *politikai jellege,* más szóval az, hogy a munkásosztály olyan pártnak tekintse magát, amely a hatalomra tör, még Franciaországban és Olaszországban is, ahol a kommunizmus szilárd apparátust őrzött meg magának és a szavazók millióit is."[10]

A munkásosztály a politikai tudat szempontjából, mint azt Lenin már 1902-ben a *Mi a teendő?*-ben hangsúlyozta, csakugyan megosztott. Egy része a burzsoá nézetek befolyása alatt áll, más csoportja a reformista-szociáldemokrata nézetekig jutott el, harmadik osztaga pedig forradalmi és a kommunista pártot támogatja. A hatvanas és a hetvenes évekre az a jellemző, hogy a munkásosztály balra tolódott.

[9] Ugyanontt,359. old.
[10] Ugyanott, 13. old.

Ezt alátámasztják a következő tények. Sok tőkés országban, például Franciaországban, Olaszországban, Finnországban, Izlandon, Luxemburgban, Portugáliában, Görögországban, Japánban, Indiában, Cipruson, Sri Lankában stb. erősödött és erősödik a kommunista párt helyzete, tömegbefolyása. A kommunista párt sokhelyütt növelte taglétszámát és szavazóinak számát. Növekedett a sztrájkok és a sztrájkokban résztvevők száma. Fellendült a szakszervezetek tevékenysége. A kommunista befolyás erősödött a szakszervezetekben, és a kommunisták irányította forradalmi szakszervezetek hatnak a reformista és katolikus szakszervezetekre is. Erősödik a szakszervezeti mozgalomban az egységtörekvés. Mindez azt mutatja, hogy a forradalmi irányzat erősödik a munkásmozgalomban, s inkább beszélhetünk öntudatosodásról és politizálódásról, mint az ellenkezőjéről, amit Aron állít.

Az, hogy a munkásosztály ma is forradalmi erő, sőt egyre szélesebb rétegei kapcsolódnak be a forradalmi mozgalomba, olyan tény, amelyet a burzsoázia egy része is mind világosabban felismer. A kommunista párt erejét jól jellemzi André Malraux-nak, De Gaulle egykori bizalmasának, volt kulturális államminiszternek az a megállapítása, hogy Franciaországban két erő létezik: a gaulle-isták és a kommunisták. A gaulle-izmus hivatalos lapja frappáns, ugyanakkor sanda megfogalmazásban ismeri el, hogy a francia munkásosztály sohasem integrálódott sem a III., sem a IV., sem az V. köztársaságba. „A francia munkások – írta a *Nation* –, a nemzeten belül különleges kategóriát, szinte külön fajt alkotnak."[11]

Egyes tőkés országokban még erősek a szociáldemokrata hagyományok. Ezen országok egy részében a szociáldemokrata pártok jól használták ki a viszonylagos tőkés konjunktúrát, és szociális reformokat harcoltak ki. Ennek eredményeképpen növelték szavazóik számát, és ezeket a polgári pártoktól hódították el. Ez azt mutatja, hogy a munkásosztály

[11] Nation, 1969. június 28.

szociáldemokrata befolyás alatt álló része még nem forradalmi ugyan, még csak a szociális reformok gondolatáig jutott el, de ez a réteg sem tartja távol magát a politikai mozgalmaktól. És ez se a depolitizáltságra mutat, hanem inkább arra, hogy a munkásosztály egyre szélesebb rétegei érdeklődnek a politika iránt.

Ezt állapította meg a kommunista és munkáspártok 1969. évi moszkvai tanácskozása is: „A jelenlegi időszakot az jellemzi, hogy a munkásosztálynak, a dolgozó tömegeknek nemcsak a gazdasági helyzetük megjavításáért, hanem a politikai követeléseik teljesítéséért vívott harca is erősödik. A létfontosságú érdekeiket védelmező dolgozók egyidejűleg harcolnak a szociális jogokért és a demokratikus szabadságjogokért. Követeléseik mindinkább közvetlenül a monopoltőke uralmi rendszere, politikai hatalma ellen irányulnak. Erősödik a dolgozó tömegek kívánsága, hogy gyökeresen megváltoztassák az ember kizsákmányolásán alapuló gazdasági és társadalmi rendet. A munkásság nagy osztálycsatái sok kapitalista országban megingatják a monopóliumok hatalmát, fokozzák a kapitalista társadalom bizonytalanságát és kiélezik ellentmondásait. Ezek a harcok előhírnökei olyan osztályütközeteknek, amelyek alapvető társadalmi átalakulásokhoz, szocialista forradalomhoz, a más dolgozó rétegekkel szövetséges munkásosztály hatalmának megteremtéséhez vezethetnek."[12]

A gazdasági és politikai harc erősödése persze egyáltalán nem zárja ki, hogy a munkásosztály egy része, néhol esetleg jelentős hányada ne támogasson valamely polgári pártot. Ennek a mai körülmények között sokféle oka lehet. Vannak olyan országok, ahol a munkások még egyik vagy másik polgári párt iránt táplálnak illúziót. A viszonylagos tőkés konjunktúra hatott a munkások egy részére is. Mások a polgári propaganda befolyása alatt állnak. Ismét másokat vallásos

[12] A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva, 1969. Budapest, 1969. 18. old.

meggyőződésük vagy a hagyomány visz a kereszténydemokraták, illetve más klerikális pártok táborába.

Mindez nem változtat azon, hogy a munkásosztály egyre intenzívebben részt vesz a gazdasági és a politikai harcokban. Ezt azonban nem hajlandó tudomásul venni az ipari társadalom elmélete. A mai tőkés társadalmat sem az elitek irányítják, hanem fejlődésüket, akárcsak a megelőző osztálytársadalmakét, az osztályok harca szabja meg. Korunkra pedig egyre inkább a munkásosztály sikeres harca nyomja rá bélyegét.

Aron elitelmélete tehát egyáltalán nem meggyőző. Marx osztálykoncepcióját a legkevésbé sem tudja cáfolni. Az elitelmélet, bárki hivatkozzék is rá, kevés hitelre találhat. Hiszen – mint Engels írta – az 1815-ös bécsi béke óta világos és általánosan elfogadott tény, hogy a társadalmat az osztályok léte és harca határozza meg.[13]

Az osztálykoncepciónak az elitelmélettel való felcserélése rendkívül fontos az ipari társadalom elméletében, s általában a mai polgári gondolkodásban. Ha ugyanis elfogadnák az osztályok meghatározó szerepét, akkor következő lépésként el kellene ismerniük az osztályharcot és a szocialista forradalom szükségszerűségét. Ha viszont az osztálykoncepció helyett az elitelmélet álláspontjára helyezkednek, a következő képletet állíthatják fel: bár az ipari társadalom nyugati típusa nem biztosítja az egyenlőséget, de a szabadságot igen. Ám, hogy ez milyen szabadság, és szabadság-e egyáltalán, arról a következő fejezetben lesz szó.

[13] Lásd *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 286. old.

8. EGYENLŐSÉG ÉS SZABADSÁG

Aron elméletében fontos helyet tölt be az egyenlőség és a szabadság problémája. Nem találunk ugyan külön fejezetet sem az egyenlőségről, sem a szabadságról, de ez a problematika mintegy áthatja a trilógiát. Az egyenlőségről a társadalmi struktúra, a szabadságról pedig a politikai rendszer elemzésénél szól bővebben. Annak, hogy Aron ezzel a két kategóriával kiemelten foglalkozik, több oka is van.

Az *első,* hogy nem vállalkozik a kapitalizmus teljes apológiájára, hiszen ez ma már hálátlan dolog volna, hanem elsősorban a nyugati *politikai* rendszert védi a szocializmus *politikai* rendszerével szemben. A polgárság uralmát szabad világként állítja be, a szocializmust pedig elnyomó, zsarnoki, diktatórikus rendként. Ennek az ideológiai funkciója az, hogy a burzsoázia offenzív elméleti pozíciót foglaljon el a megvalósult szocializmussal, illetve a marxizmus–leninizmussal szemben.

A *másik* ilyen ok, hogy a polgári politikai tudományban hagyománya van az egyenlőség és szabadság elemzésének. Franciaországban, amely a politikai fejlődés szempontjából Nyugat-Európa mintaországa, a feudalizmus elleni harcban a polgárság a szabadság és egyenlőség jelszavával lépett fel az egész nép képviselőjeként. Amikor azonban uralomra került, ez az ígéret nem valósult meg. Marx szavaival a szabadság csak munkaerő eladásának és megvételének szabadsága, az egyenlőség csak az árutulajdonosok egyenlősége lett.[1]

[1] Lásd *Marx–Engels* Művei. 23. köt. Budapest, 1967. 167. old.

Aron az egyenlőségről és szabadságról felállított tételeit főként Alexis de Tocqueville gondolataiból meríti.

Tocqueville, akinek két politikai bestsellere a francia forradalomról és az amerikai demokráciáról szólt, úgy látta, hogy a franciaországi és az amerikai forradalmi változások lényege a demokrácia, s ezen az állampolgárok egyenlőségét érti, melyet – úgy vélte – fontosabbnak tartanak, mint a szabadságot. Sőt, szerinte az egyenlőség a többség zsarnokságát jelentheti.[2]

Mindezzel lehet és kell is vitatkozni, hiszen a Lajos Fülöpféle rendszer nem demokrácia, inkább jól szervezett oligarchikus uralom, ahol egyenlőségről szó sem volt. 1830-ban csak 240 000 főnek volt választójoga (ez a lakosság 1%-a), és a gyakorlatban a pénzarisztokrácia uralkodott. Az Egyesült Államokban sem volt sokkal jobb a helyzet. A legtekintélyesebb amerikai polgári politikai gondolkodók (George Washington, John Adams, Alexander Hamilton, James Madison) állást foglalnak a tulajdonos osztályok uralma, vagyis az egyenlőtlenség mellett.[3]

Még érdekesebb, hogy Tocqueville az 1789 előtti Franciaországot szabad rendszernek tartotta. Más francia arisztokratákhoz hasonlóan nosztalgiával gondolt a letűnt és visszavonhatatlanul elsüllyedt feudalizmusra. Talleyrand – Tocqueville egyik híres elődje a külügyminiszteri székben – egyenesen azt mondta, hogy az élet szépségét csak az ismerheti, aki a forradalom előtt élt.

Tocqueville-nek a szabadságra és egyenlőségre vonatkozó nézetei módosultak az 1848-as júniusi munkásfelkelés hatására. Ekkor már világosan a polgári rendet minősítette sza-

[2] Lásd *A. de Tocqueville:* A demokrácia Amerikában. III. köt. Buda, 1843. 132–135. old.

[3] Lásd The Federalist Papers. Mentor Book 1963. 79–82. old.; lásd *Dr. Kiss Artúr:* Marxizmus és demokrácia. Budapest, 1973. 192–194., 198–199. old.

bad rendszernek, *a* demokráciának, a szocializmust viszont egyenlősítő, elnyomó uralomnak. Itt *a szabadság és az egyenlőség már feloldhatatlan antinómiaként jelentkezik.* Ez a csírája annak az Aron által átvett gondolatnak, hogy a modern társadalmakban kétféle politikai rendszer lehetséges: egy szabad és egy zsarnoki.

Aron persze mutatis mutandis veszi át Tocqueville nézeteit, inkább ösztönzést merít belőlük, s az ipari társadalom elmélete szükségleteinek megfelelően módosít rajtuk.

Mit mond Aron az egyenlőségről? „Mély ellentmondás van a jogegyenlőség és a tényleges egyenlőtlenség között. Az ipari demokráciák kinyilvánítják az emberek egyenlőségét a munkában és a politikai államban. Márpedig tény, hogy nagy a jövedelmek és az életmód egyenlőtlensége. Sőt mi több: azt lehet mondani, hogy ha egy egyén meghatározott keretek közt él, szakmája, hivatása révén, csak közepes hasznot hoz a társadalomnak, és ezért csak szerény jövedelemben részesül, ha ez az egyenlőtlenség szigorúan egyéni, akkor nem elfogadhatatlan. Ám ez helytelenül vagy joggal kollektívnak tűnik, *olyan benyomás keletkezik – amely megfelel a tényeknek –, hogy az egyének meghatározott közösségekhez tartoznak, amelyeket osztályoknak neveznek,* és amelyek ellentmondásban vannak az ipari társadalmak alapelvével. Úgy látszik, hogy az egyén sorsát nem érdeme és érdemtelensége szabja meg; azt hiszik, joggal, hogy a kiindulópontnál nem vagyunk azonos helyzetben, és a komplex társadalom egyes csoportjai távol kerülnek egymástól a presztízst és a közös civilizációból való részesedést illetően. Ám az egyenlőtlenség nem felel meg az igazságosságnak; sőt az átkerülés egyik csoportból a másikba nehéznek látszik. Márpedig a társadalmi-gazdasági feltételek különbözősége és a csoportok egymástól való távolsága, úgy tűnik, ellentétben áll az egyenlőség elvével. A marxista elmélet a társadalmi-gazdasági síkra helyezte a hangsúlyt, amelyet a tulajdonviszonyokkal magyarázott, és ugyan-

akkor igazolta a forradalmat, mert az osztályok léte tagadja a modern ipari társadalmak egyenlősítő elvét."[4]

Ez a hosszú Aron-idézet érdekes és fontos. Bár nem mondja ki pontosan, de a szövegből kiviláglik, hogy mondanivalója itt a kapitalizmusra vonatkozik, ahol az ígért egyenlőséggel szemben egyenlőtlenség van. És mintha egyetértőleg interpretálná azt a marxista álláspontot, hogy ez az egyenlőtlenség osztályjellegű, ami minthogy a tulajdonviszonyokon alapszik, jogosulttá teszi a forradalmat. Aronnak ez az egyetértő interpretációja – mint láthattuk – nem felel meg prekoncepciójának. Hogy elméletét mégis tartani tudja, a továbbiakban arról beszél, hogy a Szovjetunióban is vannak nagy társadalmi csoportok (munkásosztály, szövetkezeti parasztság, értelmiség), de tulajdonképpen nem is ezek a nagy társadalmi csoportok (osztályok, rétegek) az érdekesek, hanem – mint láttuk – az, hogy melyik csoport uralkodik, kik tartoznak az uralkodó elithez. Aron gyorsírással lejegyzett egyetemi előadásai során olykor mintha megfeledkezne prekoncepciójáról, s helyt ad bizonyos tényeknek, később azonban ezeket a megállapításokat módosítja, elmossa, jelentéktelenné teszi. Vagyis végül is következetesen keresztülviszi elképzeléseit, amelyek pedig nem tükrözik a társadalmi folyamatok lényegét, s ezért hamis konklúziókra vezetnek.

A szabadság sem tartozik Aron legfőbb kategóriái közé, de ez a problematika mégis áthatja trilógiáját. A szabadsággal kapcsolatos sajátos gondolatmenetei teszik lehetővé számára, hogy *a polgári demokráciát mint szabad rendszert dicsőítse.* A szabadságról szóló elmélkedések alapozzák meg a politikai rendszerek aroni vizsgálatát, melynek során a Nyugatot alkotmányos-pluralista rendszerként, a szocializmust pedig totalitárius egypártrendszerként ábrázolja. Ez utóbbira vonatkozólag csak egyetlen példát; „a gazdasági rendszer, sem Szta-

[4] *R. Aron:* La lutte de classes. 95–96. old. (Kiemelés tőlem. – *L. Gy.*)

liné, sem Hruscsové – írja Aron –, nem engedi meg a politikai szabadságot, melyet mi meg akarunk őrizni"[5]. A polgári politikai gondolatra általában jellemző az az előítélet, hogy a szocializmus gazdasági viszonyai és a szabadság között feloldhatatlan ellentmondás van.

Azonban a szabadságra vonatkozólag is találunk olyan kétértelműséget Aron elméletében, mint amilyet az egyenlőségnél, a gazdasági hatékonyságnál, a társadalmi struktúránál stb. Az ideáltípus ugyanis nem felel meg a valóságnak, és ez óhatatlanul rányomja bélyegét a trilógia több mint ezer oldalára.

Lássuk csak, mit mond Aron a szabadságról és arról, hogyan érvényesül a szocializmusban a szabadság.

„A szabadság szó több értelmű, többféle jelentést hordoz. A szabadság Montesquieu szótárában legelőször is azt jelenti, hogy a polgárok biztonságban legyenek, és garantálják nyugalmukat, ha tiszteletben tartják a törvényeket. A szabadság továbbá a polgároknak azt a jogát is jelenti, hogy mindenről vagy legalábbis a legtöbb dologról, ami őket érdekli, véleményük legyen, anélkül, hogy az állam megmondja, hogy mit kell gondolniuk. Jean-Jacques Rousseau szerint a szabadság a közügyekben való részvételt, a politikai vezetők kijelölését jelenti, olyan módon, hogy az egyén, aki engedelmeskedik az államnak, úgy érezze, hogy saját magának engedelmeskedik."

„A politikai filozófiában – folytatja Aron – ez a szabadság három klasszikus fogalma; én még kettőt teszek hozzá." „Az az egyén, aki fiatalkora óta be van zárva létfeltételei közé, annak reménye nélkül, hogy azokból kitörjön és felemelkedhessék, úgy ítélheti meg, hogy ő nem szabad. A mi korunkban a szabadsághoz hozzátartozik a társadalmi mobilitás minimuma."

„Végül az egyénnek munkájában azt kell éreznie, hogy méltányosan kezelik, nincs alávetve önkényes hatalomnak, és erőfeszítéseinek megfelelő részesedést kap."

[5] Ugyanott, 16. old.

„A szabadság érzése különbözik a szabadság elvont fogalmától, és többféle körülménytől függ."

„El tudom képzelni, hogy egy szovjet polgár, aki ösztöndíjjal kapott középiskolai, majd főiskolai képzést, aki emelkedett a társadalmi hierarchiában, aki ma olyan foglalkozást űz, amely megelégedettséget nyújt neki, szabadnak érzi magát... A társadalmi felemelkedés esélye a szabadság érzését nyújtja, még akkor is, ha a szabadság többi fajtája hiányzik."

„A szabadság érzését az is meghatározza, hogy az ember mit tart igazságosnak és igazságtalannak. Ha egy munkás úgy érzi, hogy a magántulajdon rossz, hogy a nagy vállalatok profitja a munkások kizsákmányolásából ered, ha élvezi is azt a biztonságot, hogy minden reggel elolvashatja a *L'Humanité*-t, rosszat mondhat a kormányról, bizonyára tudatában van annak, hogy hiányzik a lényegi szabadság. A szabadság érzése nem azonos a szó első három értelmében vett szabadság objektív biztosítékaival."

„Ehhez hozzávettem a szabadság szó két utolsó értelmét, hogy felismerjük azoknak az észrevételeknek a részleges igazságát, amelyeket az alkotmányos-pluralista rendszerekkel szemben gyakran felvetnek. Azt vetik a szemükre, hogy olyan szabadságot adnak, amelyek inkább a privilegizált osztályokat, főleg az értelmiséget érdeklik, nem az egyszerű állampolgárt; nem adják meg a néptömegeknek a konkrét szabadság két utolsó formáját, amelyek alapján az volna az érzésük, hogy munkájuknak megfelelő jövedelmet kapnak, és esélyük van a társadalmi felemelkedésre."

„A biztonság, a gondolatszabadság, a hatalomban való részvétel nem elegendő. Ám az, hogy az alkotmányos-pluralista rendszerek nem biztosítanak *minden* szabadságot, nem jelenti azt, hogy az egypártrendszer más értelmet ad a szabadságnak. Ez utóbbi nem ad többet a munkásoknak, mint a munkában és a jövedelmek méltányos elosztásában rejlő szabadság érzetét."[6]

[6] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 354–355. old.

Még egy érdekes rész ugyanannak a kötetnek egy másik helyéről:

„A tény az, hogy a szabadság nem kötődik szükségszerűen azokhoz az intézményekhez, amelyekről mi Nyugaton úgy gondoljuk, hogy a politikai szabadságot alkotják. A proletár, aki csatlakozik a kommunista párthoz, egy nyugati társadalomban elnyomottnak és kizsákmányoltnak érzi magát, és úgy véli, hogy szabad lesz (vagy szabadnak érzi majd magát) egy szovjet típusú társadalomban."[7]

Aron a szabadság kérdésében is Tocqueville-ből indul ki, de következtetései egészen mások, mint Tocqueville-éi. Megállapítja, hogy:

1. A szabadság régi Montesquieu–Rousseau-féle fogalma nem kielégítő. Ez *csak formális, nem reális szabadság.* Ma csak az *érezheti* magát szabadnak (a szabadság hagyományos polgári fogalma és a szabadság érzése szerinte nem ugyanaz), aki társadalmilag felemelkedhet, munkájában nem idegenül el.

2. Egy osztálytudatos munkásnak a nyugati intézmények mellett csak annyi szabadsága van, hogy érzelmileg szemben állhat a kormánnyal, ugyanakkor elnyomottnak, kizsákmányoltnak tudja magát. A szocializmusban viszont társadalmilag felemelkedhet, munkájáért méltányos bért kap, tehát itt szabadnak érezheti és érzi is magát.

A szabadságot Aron nemcsak mint politikai, hanem mint gazdasági és szociális kategóriát is vizsgálja. Később, amikor áttér a tisztán politikai szféra vizsgálatára, egyes – a fentiekhez hasonló – kritikai észrevételei ellenére, nyíltabbá válik nála a polgári demokrácia apológiája, a pluralizmusnak mint a szabadság biztosítékának magasztalása.

Nem feladatunk, hogy kifejtsük itt a marxizmus tanítását az egyenlőségről és a szabadságról, de néhány megjegyzést azért kell tennünk.

A marxizmus az egyenlőséget nem elvontan, hanem *tör-*

[7] Ugyanott, 59. old.

ténelmi termékként szemléli. Tehát nem lehet általában arról beszélni, hogy a modern ipari társadalmak egyenlőséget hirdetnek és egyenlőtlenség lesz belőle. A kapitalizmus egyenlőtlen társadalom, mert kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályokra tagolódik. „A kizsákmányoló – mint Lenin írta – nem lehet egyenlő a kizsákmányolttal."[8]

Az őstársadalmakat leszámítva, amelyekre a „szükség" egyenlősége volt jellemző, egyenlőség a történelemben először csak a szocializmusban valósulhat meg. Hiszen az egyenlőség valójában az osztályok egyenlőségét jelenti, vagyis azt, hogy egyik osztály sem zsákmányolja ki a másikat. A szocializmusban a két nagy osztály (a munkásosztály és a parasztság) és az egy nagy réteg (az értelmiség, a szellemi dolgozók) mind munkájukból élnek, és egyaránt részesei a szocialista társadalmi tulajdonnak. Az osztályok, rétegek helyzete tehát a szocializmusban egyenlővé vált, jóllehet ez az elvi egyenlőség a társadalmi-gazdasági mozgásfolyamatok ellentmondásai következtében időszakonként ellentmondásosan érvényesül. A társadalmi egyenlőség a kommunizmusban fog kibontakozni teljesen, amikor megszűnnek az osztályok.

Ami a szabadságot illeti, sem Montesquieu, sem Rousseau meghatározása nem kielégítő, mert csak egy-egy politikai aspektust emelnek ki. Ámde az Aron-féle kiegészítés sem elégséges. Az általa „javított" definíció is csak egyes elemeket tartalmaz, meglehetősen eklektikusan.

A francia polgári teoretikusokkal szemben Georges Marchais így fejti ki a francia munkásosztály szabadság-koncepcióját: „A szabadságot mi nem egyszerűen a törvények szövegében akarjuk proklamálni, hanem hozzá akarunk látni a tényleges szabadság kivívásához: ezt a törekvést a létfeltételek radikális javítására alapozzuk, a munka biztosítására, a békés öregkor feltételeinek megteremtésére és az ifjúságnak a

[8] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. Budapest, 1973. 248. old.

jövőbe vetett bizalmára, amelyben nem lesz előtte elzárva a képességeinek gyümölcsöztetéséhez vezető út."

„A szabadság a munka és a munka megválasztásának szabadsága, a tanulás és a művelődés szabadsága, a lakáshoz való jog, a pihenés, a békés öregkor szabadsága; a szabadság az, hogy annyi gyermeket nevelhessek fel gond nélkül, amennyit én kívánok; a szabadság a gondolat, a szólás, a gyülekezés és a szervezkedés szabadsága, a hozzászólás szabadsága az üzem, a falu, a város, az ország ügyeinek igazgatásához . . . A szabadság: *mindez együtt mindenkinek*. Ez a társadalom olyan szervezésével érhető el, amely megszabadítja az embert anyagi gondjaitól és a jövőtől való rettegéstől, kielégíti anyagi és kulturális szükségleteit, megadja számára a sokoldalú fejlődés, az önmegvalósítás legkedvezőbb feltételeit. A társadalomnak ez az új rendje megszünteti az embernek az ember által való kizsákmányolását, ami a tőkés rend alapja és ami ma a kiváltságosok egy maroknyi rétegének uralmában nyilatkozik meg a lakosság óriási többségével szemben. Ennek az új rendnek a neve: szocializmus."

„Számunkra a szocializmus fogalma elválaszthatatlan a szabadságtól, lévén a szocializmus a szabadságnak egy magasabb foka."[9]

Az idézett Marchais szöveg is utal arra, hogy a szabadság nem egyszerűen politikai és szociális jogok összessége, hanem több ennél, létbiztonság, a természeti és a társadalmi viszonyok feletti uralom is. Georges Marchais-nál megtalálható Marx és Engels szabadság-koncepciójának lényege: a társadalmi viszonyok feletti uralom, amit csak a szocializmus biztosíthat.

Szabadságról csak akkor beszélhetünk – ez ma már szinte axióma számba megy –, *ha az emberek a felismert szükségszerűség alapján uraivá válnak a természetnek és a társadalomnak*. Ehhez nemcsak az alapvető természeti és társadalmi

[9] *G. Marchais:* Demokratikus kihívás. 95–96. old.

törvényszerűségek ismerete és értő alkalmazása szükséges, hanem a munkásosztály, a nép hatalma is, amely felszámolja a termelési eszközök magántulajdonát, s ezzel megszünteti az antagonisztikus társadalmi ellentéteket. A szabadság birodalma a szocialista forradalommal kezdődik és a kommunizmusban teljesedik ki.

Ezzel kapcsolatban még egy kérdést kell érintetnünk: *mi a szabadság és a központi tervezés viszonya?* Már a kérdésfeltevés is különösnek látszhat, hiszen ez a két kategória egészen más jellegű, más minőségű. Az első politikai, a második gazdasági. Az angolszász politikai gondolkodásban mégis visszatérő téma a szabadság és a központi tervezés antinómiája. E körül forgott a svájci *Weltwoche* című folyóirat által 1973-ban rendezett Aron–Marcuse vita is. Aron a klasszikus liberalizmus és a neoliberalizmus szellemében azt fejti ki, hogy a liberális demokrácia intézményei, a szabadság e *biztosítékai*, vagy éppen *a* szabadság megtestesítői összeegyeztethetetlenek a központi tervezéssel. Aron a liberális demokrácia intézményeit tekinti a legfőbb jónak.

Ez az okfejtés azonban leegyszerűsített és téves.

1. A valóságos ellentmondás nem a szabadság és a központi tervezés, hanem a két rendszer között áll fenn. A „nyugati" rendszerre ugyanis valójában a tőkés magántulajdon, a társadalom ebből következő atomizáltsága, az érdekcsoportok és a társadalmi osztályok ellentéte, s az ennek megfelelő politikai felépítmény jellemző. A szocializmus fő vonásai viszont a szocialista társadalmi tulajdon, a munkáshatalom, a központi tervezés, az egyöntetű szociális struktúra és az ennek megfelelő politikai intézmények. A tényleges ellentmondás tehát árnyaltabb, mint a szabadság–központi tervezés „antinómia".

2. A szabadság és a központi tervezés nem eleve ellentétes egymással, hanem társadalomfilozófiailag éppenséggel dialektikus egységet alkot. Az emberek társadalmi tevékenysége csak akkor válhat valóban szabad és tudatos történelmi cselekvéssé, ha a társadalom spontán folyamatait tervszerű fej-

lődés váltja fel, amely nagyrészt kiküszöböli az előre nem látott gazdasági és szociális következményeket. Hogy a központi tervezés bizonyos szubsztanciális előnyt jelent a kapitalizmussal szemben, azt Aron – mint utaltunk rá – trilógiájában el is ismeri.

A szabadság és a központi tervezés vélt antinómiája már érinti Aron pluralizmus- és totalitarizmus-koncepcióját, amellyel a következő fejezetben foglalkozunk.

9. A KÉT POLITIKAI RENDSZER

Aronnál az ipari társadalom elméletének integráns része a politikai rendszer elemzése. E téren sajátosan keverednek a vulgáris antikommunista zsurnalisztika szólamai és olyan elméleti tételek, amelyek – legalábbis részben – Alexis de Tocqueville, Max Weber és Joseph Schumpeter gondolataira vezethetők vissza.

Aron – mint már utaltunk rá – Tocqueville-nak abból a tételéből indul ki, hogy a demokráciának két politikai rendszere lehetséges: egy liberális és egy zsarnoki. Aron ezt úgy integrálja az ipari társadalom elméletébe, hogy az ipari társadalom két típusának két politikai rendszer felel meg: az egyik az alkotmányos-pluralista, melynek lényege a politikai pluralizmus, a másik az egypártrendszer. Az alkotmányos-pluralista rendszer a polgári demokrácia, az egypártrendszer a szocializmus.[1]

[1] Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a gondolatot egyre inkább átveszi a szociáldemokrácia. A Szocialista Internacionálé XII., bécsi kongresszusán 1972 nyarán világosan kifejtették azt a nézetet, hogy Európa számára két politikai alternatíva lehetséges: a kommunista (így nevezik a Kelet-Európában megvalósult szocialista politikai rendszert), vagy a „demokratikus szocialista." Ez utóbbin az állammonopolista kapitalizmust értik szociáldemokrata kormányzattal, vagy szociáldemokrata vezetés alatt álló szociáldemokrata-liberális koalíciós kormánnyal. Aronnál ez a gondolat elméleti igénnyel jelentkezik, a szociáldemokratáknál inkább pragmatikus-politikai szinten, felhasználva azt, hogy több nyugat- és észak-európai országban előtérbe került a szociáldemokrata párt a polgári pártok rovására.

Miért kell Aronnak Tocqueville régi tételeit feleleventenie és rendszerébe beépítenie? Ezzel kapcsolatban fel kell idéznünk Aron két korábban vizsgált megállapítását. Az egyik: ma már az a botrány, ha valaki a kapitalizmus híve. A másik: szemrehányást tesznek neki azért, mert az ipari társadalom fogalmában két olyan rendszert egyesít, amelyek egymás pusztulását kívánják. Vagyis: ha a közvéleményt figyelembe veszi, csak olyan filozófiai-szociológiai rendszerrel elégítheti ki a burzsoázia ideológiai szükségleteit, amely nem védi nyíltan a kapitalizmust, és nem azonosítja teljesen a két rendszert.

Így jön létre a következő képlet: a korra jellemző az ipari társadalom a maga két típusával, amelyek nem sokban különböznek egymástól, főleg csak a gazdaságirányítás és a növekedés modellje tekintetében. Viszont *két gyökeresen ellentétes politikai rendszer* számára nyújtanak lehetőséget. Így némi módszertani, elméleti és szemantikai ügyeskedéssel hallgatni lehet a kapitalizmusról, a tőkés magántulajdonról, az elnyomásról és kizsákmányolásról, a tőkemágnások hatalmáról. A két rendszer antagonizmusát politikai ellentétre lehet redukálni, amelynek alapja a közintézmények eltérő megszervezése volna.

Aron elmélete itt válik kerek egésszé. Az ipari társadalomnak két modalitása van. Az elsőre – a nyugatira – a magántulajdon, a piac, a megosztott elit, az alkotmányosság és a pluralizmus jellemző. Ez később kiegészül még egy elemmel: a nyugati típus ideológiailag megosztott.

A második, a szocialista típusra a köztulajdon, a központi tervezés, az egységes elit és az egypártrendszer a jellemző. Ez a modalitás is kiegészül még egy elemmel: a szocializmus, a „szovjet típus" ideológiailag egységes.

Mielőtt közelebbről megvizsgálnánk az alkotmányos pluralista rendszert és az egypártrendszert, amellyel Aron a kapitalista, illetve a szocializmus politikai rendszerét jelöli, nézzük meg, jogosult-e, igazolható-e ez az osztályozás?

Mert melyik ideáltípushoz tartozik például a fasizmus? A

fasizmus általában – legalábbis totális formájában – egypártrendszer. Tehát Aron sémája szerint a szocializmussal kellene rokonítani vagy éppen azonosítani. Ez azonban nyilvánvaló képtelenség. Aron a *Démocratie et totalitarisme* első részében mégis a szocializmus oldalán kísérli meg elhelyezni a fasizmust, később azonban csak egyetlenegyszer említi meg, amikor kijelenti, hogy a szocializmus állítólagos terrorja nem azonos a fasiszta terrorral.

A fasizmus azonban burzsoá rendszer, amelyet nem lehet a barikád másik oldalára áttenni. A fasizmus a burzsoázia extrém módon kiélezett terrorista diktatúrája, amely nemcsak a múlté, hanem a jelenben sem tűnt el. Van fasiszta rezsim Spanyolországban, Latin-Amerikában (Haititől Brazíliáig, Chiléig és Paraguayig), Kelet-Ázsiában (Dél-Koreától Indonéziáig). A fasizmus, amely azelőtt csak európai jelenség volt, megvetette a lábát Latin-Amerikában és Ázsiában.

A fasizmus sem mindig párosul egypártrendszerrel. Többpártrendszerű fasizmus volt például Lengyelországban, Romániában, Magyarországon, Bulgáriában. Sőt, Magyarországon és Romániában olyan sajátos helyzet alakult ki, hogy a totális fasizmus legszélsőségesebb pártja (a nyilasok, illetőleg a Vasgárda), egész rövid időszakot leszámítva ellenzékben volt. Olaszországban 1922–1926-ban, Németországban 1933 első felében a fasiszta párt mellett más pártok is működtek.

Aron osztályozási sémája azért sem állja meg a helyét, mert a *polgári demokráciára nem mindig jellemző a többpártrendszer*. Az Egyesült Államokban például 1820–1834 között, az ún. Monroe–Jackson időszakban csak egy párt volt, a Demokrata-Köztársasági Párt, amely ekkor a lakosság minden szociális csoportját tömöríteni tudta. Washington, Adams és Madison elnökök minden politikai pártot elleneztek. Franciaországban I. és III. Napóleon idején egyáltalán nem működött politikai párt. Nem működött politikai párt hosszú időn keresztül az első polgári államban, Hollandiában, valamint a függetlenségi háború alatt az Egyesült Államokban sem. És

számos olyan volt gyarmati ország, amely a tőkés fejlődés útjára lépett, az egypártrendszert választotta.

A szocializmusnak nem nélkülözhetetlen ismérve az egypártrendszer. A Német Demokratikus Köztársaságban, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Bulgáriában több párt működik. A megmaradt kispolgári, paraszti pártok elfogadják a szocializmus építésének programját, a kommunista párt vezető szerepét. A szocializmusban – akár egypártrendszerrel, akár többpártrendszerrel – nagyobb a politikai stabilitás, mint a polgári demokráciákban. A pártok itt nem marakodnak a hatalomért, a kormányzásért, hanem egymással szoros szövetségben dolgoznak.

Szocializmus több párttal nemcsak a jelenben, hanem a jövőben is lehetséges. A Francia Kommunista Párt, az Olasz Kommunista Párt, a Német Kommunista Párt és Nagy-Britannia Kommunista Pártja is arra az álláspontra helyezkedett, hogy többpártrendszerben kívánja majd építeni a szocializmust.

Van arra is példa, hogy egy országon belül bizonyos korszakban az egypártrendszert többpártrendszerrel váltják fel, vagy fordítva. A Szovjetunió történetéről e vonatkozásban meg szoktak feledkezni a polgári politológusok. A Szovjetunióban először többpártrendszer volt, sőt a baloldali eszerek 1917 decemberétől 1918 márciusáig még a kormányban is részt vettek. A baloldali eszerek azonban 1918 nyarán ellenforradalmi puccsot szerveztek, a jobboldali eszerek és a mensevikek pedig a fehérek és az intervenció oldalára álltak. Ennek következtében ezek a pártok elvesztették tömegeiket és feloszlottak. Így alakult ki a Szovjetunióban az egypártrendszer.

Az egypártrendszer–többpártrendszer séma nem Aron eredeti gondolata. Tulajdonképpen Schumpetertől származik, aki a többpártrendszert tartja a demokrácia fő ismérvének. Ezzel azonban nem lehet a mai társadalmak politikai rendszerét „megérteni". Erre kizárólag egy mód van, ha a politikai rend-

szerek *osztálytartalmát* vizsgáljuk. Akkor pedig megkapjuk a polgári és a szocialista államokat. A politikai rendszerek osztálytartalmának vizsgálata ad választ e rendszerek lényegére, funkcióira, politikájára a gazdaság- és kultúrpolitikát is beleértve. Az osztálytartalom elemzése mutatja meg, melyik osztály van hatalmon, melyiket nyomják el, mi az adott rendszer politikája, melyek a céljai, eszközei.

AZ „ALKOTMÁNYOS-PLURALISTA" RENDSZER

Az ipari társadalom elméletében a polgári demokrácia jellemzése során nem az alkotmányosság, hanem a *pluralizmus* a fontosabb kritérium. Ez a kategória a polgári gondolkodás más iskoláinál is egyre nagyobb szerepet játszik. Aron kettős értelemben használja. Leszűkítve a pluralizmus egyszerűen a többpártrendszer szinonimája. Tágabb értelemben a tulajdon, az érdekek, a nem osztályjellegű csoportok, a pártok, az ideológia pluralizmusát jelenti. Ez az egyik legfontosabb elem az ipari társadalom elméletében.

Kiss Artúr *Marxizmus és demokrácia* című könyvében meggyőző érveléssel mutatja ki, hogy a pluralizmus és a többpártrendszer *nem azonos* fogalmak. Kapitalizmus lehetetlen pluralizmus nélkül, a többpártrendszer viszont nem mindig, nem minden tőkésországban valósul meg rögtön, hanem megszilárdulásához sok helyütt hosszabb időre van szükség.

A pluralizmus hangsúlyozása és előtérbe állítása azon az egyszerű tényen alapszik, hogy a mai fejlett tőkésországokban a tulajdon, az érdekek, az érdek- és szociális csoportok pluralizmusa mellett fennáll a politikai pártok pluralizmusa is, ami legalábbis a felszínen bizonyos politikai szabadságot, szabad választást nyújt.

A pluralizmus történelmi termék. Amikor 1688-ban Angliában az ún. dicsőséges forradalommal átmegy a hatalom a burzsoázia kezébe, gazdaságilag, politikailag új helyzet áll elő.

Az új rendre az atomizált tőkéstulajdon a jellemző. A kapitalizálódás a mezőgazdaságban is megtörténik. Az új szociális struktúrát nemcsak új antagonizmusok, hanem az uralkodó osztályon belüli csoportok érdekellentétei is jellemzik. Ennek politikai kifejeződése az államfő, a kormány és a parlament, valamint a két nagy politikai párt békés eszközökkel vívott harca.

Ez a pluralizmus az új polgári rendnek, a klasszikus szabad versenyes kapitalizmusnak a gazdasági-politikai modellje, amely később mintául szolgál az európai kontinens országainak. Ennek a modellnek filozófiai-ideológiai-politikai vonatkozásait John Locke és Montesquieu, gazdasági aspektusát pedig Adam Smith dolgozta ki. Ez a pluralizmus hivatott biztosítani gazdasági és politikai tekintetben az érdekek békés versenyét és harmóniáját. Bár David Ricardo világosabban érzékelte a tőkés rend ellentmondásait, mint az elődei, mégis a XVIII. századi Anglia, valamint a XIX. századi Európa és Amerika fejlődése igazolni látszott az előbb vázolt, már Ricardo előtt elméletileg megindokolt reményeket. A szabadversenyes kapitalizmus nagy történelmi érdemeit éppen Marx és Engels fogalmazta meg a legszemléletesebben a *Kommunista Párt kiáltványá*-ban. De éppen ők mutattak rá arra is, hogy ezt a rendszert az antagonizmusok végső kiéleződése, a termelőerők társadalmi jellegének fokozott érvényesülése az egyetlen megoldás, a szocialista forradalom irányába viszi.

A politikai pluralizmus azonban sohasem érvényesült az Aron által felvázolt klasszikus formában. A választójogot hosszú időn keresztül korlátozták. Angliában csak a XIX., a többi országban pedig csak a XX. században vált ez a jog általánossá. A választójog korlátozása az uralkodó osztály, a burzsoázia érdekeit szolgálta. Minden polgári alkotmányban van olyan tétel – még a minta-alkotmánynak tartott weimariban is –, amely a kormánynak módot ad a rendkívüli állapot kihirdetésére és a rendeleti úton való kormányzásra. Végül pedig még a legklasszikusabb liberális demokráciák is

a valóságban túlsúlyt biztosítanak a kormánynak a parlamenttel szemben.

Aron egész koncepciójába logikusan beleillik a pluralizmus. Aron politikai minősítésénél kommentátorai és bírálói ingadoznak, mert nézeteiben konzervatív és liberális elemek keverednek. A pluralizmus mint fontos alkotórész mindenesetre a klasszikus liberalizmus fegyvertárából származik. A pluralizmus mezében való tetszelgésnek azonban van bizonyos Don Quijote-i színezete. A XX. század második felében a fejlett tőkésországok rendszere már nem szabadversenyes, hanem állammonopolista kapitalizmus. Ez pedig – mint Lenin mondotta – fordulat a reakció felé. Ez megmutatkozik a demokratikus jogok korlátozásában, a parlamenti demokráciáról az elnöki rendszerre való áttérésben, nem egy helyen pedig a kifejezetten reakciós rezsimek félfasiszta vagy fasiszta rendszerek kiépítésében.

Ez azonban csak az egyik tendencia, hiszen – mint ennek szükségességét az első világháború alatt a Pjatakovval folytatott vitában Lenin nyomatékosan hangsúlyozta – a munkásosztály és más dolgozó osztályok, rétegek harcolnak a demokratikus intézményekért, a szabadságjogokért.[2]

Miért van az ipari társadalom elméletének szüksége a pluralizmus abszolutizálására? Nemcsak azért, mert ez beleillik abba a gondolati építménybe, amellyel Aron a kort akarja „megérteni", hanem azért is, mert ennek nagyonis meghatározott ideológiai funkciója van. Először: olyan illúziót kelt, hogy a tulajdon, az érdekek pluralizmusa, a tőkés piaci mechanizmus gazdasági harmóniát hoz létre. Másodszor – s ez a jellemzőbb –, úgy szerepel, mint a szabadság biztosítéka. Ez a fontosabb aspektus, hiszen a mai polgári ideológusok a szocializmus elleni eszmei harcot a politikai szférára igyekeznek átvinni.

A pluralizmust, amely a szabadversenyes kapitalizmus ter-

[2] Lásd *Lenin* Összes Művei. 30. köt. Budapest 1971. 70–71. old.

méke, és amely a monopolkapitalizmusban erősen korlátozódik, a hatvanas évek polgári propagandája melegen ajánlja a szocializmusnak. Ez az ún. fellazítási politika része. Hiszen a pluralizmus lényege nem a politikai intézményekben, hanem a tulajdonviszonyokban rejlik. A pluralizmus lényege a tőkés magántulajdon, amely a társadalmat antagonisztikus osztályokra bontja, és az uralkodó osztályt is megosztja a tulajdonosi érdekek alapján. A polgári többpártrendszer csak ennek politikai tükröződése.

A szocializmusban viszont az össznépi tulajdon egységesíti a társadalmat, még akkor is, ha a kommunista párt mellett egyes helyeken kispolgári-paraszti pártok is fennmaradtak. A társadalmi és politikai struktúra a szocializmusban egységes. Ez a munkásosztály által megteremtett politikai, gazdasági, szociális egység a szocializmus ereje. A szocializmus akkor sem pluralista, hanem egységes, ha néhol megmaradtak is a demokratikus és a szocialista programot elfogadó kispolgári-paraszti pártok. Szocializmus és pluralizmus összeférhetetlen. A pluralizmust csak az ajánlhatja a szocializmusnak, aki nem ismeri ezt a társadalmat, vagy a pluralizmusnak trójai falóként való ajánlgatásával akarja a kapitalizmus helyreállítását előkészíteni.

A polgári demokráciák másik fő ismérve az ipari társadalom elmélete szerint az *alkotmányosság*. Aronnál ennek az a lényege, hogy a pártok a törvényekben rögzített módon *békésen* vetélkednek a hatalomért. A valóságban azonban nem a hatalomért való versengésről van itt szó, hanem csak a kormányalakításért vagy a kormányban való részvételért, és a vezető funkciókért folyik a „csata". A hatalom minden választástól függetlenül a burzsoázia kezében van. Mint Lenin írta: „A demokratikus köztársaság a kapitalizmus lehető legjobb politikai burka, és ezért a tőke, miután ... birtokába vette ezt a legjobb burkot, olyan biztosan, olyan szilárdan alapozza meg hatalmát, hogy ezt a hatalmat a burzsoá-demok-

ratikus köztársaságban a személyeknek, intézményeknek, pártoknak *semmiféle* változása sem ingatja meg."[3] A választási hadjáratnak, a parlamenti „harc"-nak nincs befolyása a hatalomra, ettől csak a miniszteri bársonyszékek sorsa függ.

A burzsoá hatalom stabilitását szolgálja az egyenlőtlen választási rendszer. Például Franciaországban 1973-ban a Francia Kommunista Párt a szavazatok 21%-ával a mandátumok 15%-át kapta, a gaulle-ista párt viszont a szavazatok 23%-ával, a mandátumok 30%-át. Az 1974-es francia elnökválasztáskor a polgári pártok összefogásával Valéry Giscard d'Estaing-t választották elnökké, jóllehet pártja csak a szavazatok 7%-ával rendelkezett. A népi erőkre a szavazatok 49,3%-a jutott, de változatlanul a nagypolgárság politikája valósul meg.

A burzsoá hatalom megszilárdítása a feladata a szociáldemokrata kormányoknak is, amelyek gyakran ügyesebben kormányoznak, mint a hagyományos polgári pártok. Nem érintik a hatalom és a tulajdonviszonyok tőkés jellegét, és szociális forradalom helyett megelégszenek szociális reformokkal.

Az alkotmányosság hangsúlyozása weberi hagyomány. Max Webernél, aki a politikai rendszerek tipológiájának első megalkotója, az egyik típus a *legitim rendszer*. Az alkotmányosság a szó weberi értelmében vett „legitimitást" jelenti, tehát azt, hogy a politikai tevékenység az alkotmány által megszabott törvények békés keretei között folyjék, a kormányok az alkotmánynak megfelelően alakuljanak.

Az, hogy a tőkés rendben valóban érvényesül-e ez az alkotmányosság, nagyonis vitatható. Aron is elismeri, hogy az alkotmányosságot, a törvényességet csak addig tartják meg, amíg az fontos politikai érdeket nem sért. A törvényesség felrúgásának klasszikus példájaként az Egyesült Államok déli tagállamait említi.

[3] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. Budapest 1965. 13. old.

Az alkotmányosság, a legitimitás tulajdonképpen a következő szituációt fejezi ki: 1848 előtt megszilárdul a kapitalizmus, a polgári hatalom; a munkásosztály még csak szervezkedik, nem hatalmi tényező; a burzsoázia különböző érdekcsoportjai versengenek a kormányzati pozíciókért; ezt biztosítják a polgári liberális intézmények és alkotmányok. Ahogy azonban 1848 után és főleg a monopolkapitalizmus kialakulásával megerősödik a munkásosztály és kezd hatalmi tényező lenni, úgy válik a polgári alkotmányosság, a legitimitás ingataggá. A burzsoázia, ha szükségét érzi, az ultima ratióhoz folyamodik. Ez lehet az elnöki rendszerre való áttérés, fehérterror a parlamentáris demokrácia látszat-fenntartásával, bonapartizmus, reakciós katonai diktatúra vagy éppen a fasizmus bevezetése.

Gondoljunk csak arra, hogy a minta-demokráciának tartott weimari köztársaságban gyakorlattá vált a politikai gyilkosság, és a Német Kommunista Párt első vezetősége szinte teljes egészében ennek esett áldozatul, Karl Liebknechttel és Rosa Luxemburggal az élen. Franciaországban a III. köztársaság Thiers és Mac Mahon fehérterrorjával kezdődik, Daladier és Reynaud terrorjával zárul, akik betiltották a kommunista pártot, és a haladó emberek tízezreit vetették börtönbe. Ide tartozik az Egyesült Államokban lefolyt kommunistaellenes hadjárat is. Vagy gondoljunk a közelmúltra, De Gaulle államcsínyére (1958), az indonéz puccsra (1965), a görög katonai fasiszta puccsra (1967), s legutóbb a chilei katonai, fasiszta államcsínyre, Allende elnök meggyilkolására (1973).

Az elnöki rendszerre való áttérés, sőt a parlamentáris demokráciákban a kormány súlyának növekedése a parlamenttel szemben azt jelenti, hogy kialakult az állammonopolista kapitalizmusnak a szabad versenyes kapitalizmustól eltérő politikai modellje. Helytelen volna azt gondolni, hogy az elnöki rendszer vagy a kormányok megerősödése állandó politikai stabilitást biztosít. A politikai rendszer csak akkor szilárd,

ha a gazdasági viszonyok kiegyensúlyozottak. 1972 körül azonban véget ért a kapitalizmus mintegy 25 éves viszonylagos konjunktúrája. A stagnálás, az infláció, a növekvő munkanélküliség, az energia- és nyersanyagválság fokozta a politikai ingatagságot. Ma már nemcsak a tőkésországok „rossz közérzetéről" beszélhetünk, hanem krónikus politikai, kormányzati válságáról is, még az elnöki rendszerű országokat illetően is (Egyesült Államok, Franciaország) és ott is, ahol formailag megmaradt a parlamentáris demokrácia, de a kormány súlya megnövekedett a parlamenttel szemben (Német Szövetségi Köztársaság, Anglia, Japán, Svédország, Ausztria). Nagyrészt a politikai ingatagságra vall az is, hogy a legnagyobb burzsoá demokráciákban egyetlen év alatt megváltozott az állam-, illetve kormányfő személye (Richard Nixon helyett Gerald Ford, az elhunyt Georges Pompidou helyett Valéry Giscard d'Estaing, Willy Brandt helyett Helmut Schmidt, Edward Heath helyett Harold Wilson, Tanaka Kakuei helyett Miki Takeo, Mariano Rumor helyett Aldo Moro).

A burzsoázia saját alkotmányosságát rúgja fel, ha a helyzet ezt véleménye szerint megköveteli. Egyáltalán nem meggyőző Aronnak az a kísérlete, hogy az alkotmányosságot, a békés politikai versengést a polgári rendszerek állandó attributumaként tüntesse fel. Az alkotmányosság egyáltalán nem jelenti a hatalomért folyó szabad versenyt. A polgári demokrácia – ismételjük –, akár hagyományosabb, parlamentáris, akár modernebb elnöki formájában, *a burzsoáziának biztosítja a kizárólagos hatalmat*. A választásokon csak az dől el, hogy a burzsoázia melyik pártja vagy milyen pártkoalíció kerül *kormányra*.

A hatalmi és a tulajdonviszonyok nem változnak, akármi is e választások eredménye.

A legitimitás legfeljebb egy harmadik vonatkozásban marad meg. Erről Weber azt írja, hogy „valamely uralom »legitimitása« természetesen csak az a *valószínűség*, hogy az emberek azt az uralmat számottevő mértékben legitimnek fogják

tartani és gyakorlatilag annak kezelik."[4] Ebben a vonatkozásban a polgári demokrácia csakugyan legitim, mert az állampolgárok többsége annak tartja. Viszont ez nem differencia specifica. A szocialista demokráciát az állampolgárok ugyancsak legitimnek tartják.[5]

Amikor Aron a *polgári* demokráciát pluralistának és alkotmányosnak minősíti, ezzel meg akarja szépíteni, olyan ideáltípust konstruál, amely nem felel meg a *valóságosan létező* polgári államoknak. Ilyenformán itt is szakadék keletkezik az ideáltípus és a valóság között.

Az „eszményi" polgári demokrácia a húszas években a weimari köztársaság volt a polgári liberálisok és a szociáldemokraták számára. Amikor azonban ezt a nagytőke összeesküvése 1933-ban megdöntötte, a francia III. köztársaság vált példaképpé, a második világháború után pedig a IV. köztársaság. Ám az ötvenes évek közepén világossá vált, hogy sem a weimari német, sem a III., sem a IV. francia köztársaság nem felelhet meg az előbb vázolt ideáltípusnak. Más az ideáltípus, más a valóság. Ezért kényszerült Aron arra, hogy az „alkotmányos-pluralista" rendszer gyengéit vizsgálja.

Négy kérdést vet fel.

„Az első ... igaz-e, hogy a parlamenti gyakorlat – amint az elmélet kívánja – a valóságban az állampolgároknak adja

[4] *Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest 1967.

[5] Érdekes, hogy a legitimitás már Babeufnél felvetődik. Babeuf 1797-ben elmondott védőbeszédében kifejti a bíróság előtt, hogy csak az a rendszer legitim, amely a néptömegek érdekeit képviseli és megjavítja szociális helyzetüket. Éppen ezért nem tartja legitimnek az oligarchikus jellegű polgári köztársaságot. Kifejti, hogy második, most már szocialista forradalomra van szükség. Az ebből létrejövő rendszer már legitim lesz, az előbbi értelemben. Íme, ez a munkásosztály első válasza azokra a polgári törekvésekre, amelyek a polgári uralmat úgy akarják konzerválni, hogy egyedül legitim rendszernek tüntetik fel.

a hatalmat? Azt lehetne kérdezni: ki gyakorolja ténylegesen a hatalmat egy alkotmányos-pluralista rendszerben?"

„Az első kérdés valójában annak a lehetőségét sugallja, hogy a többpártrendszer nem egyéb, mint látszat, és e mögött a látszat mögött rejtőznek azok az emberek, akik a hatalmat gyakorolják."

„A második kérdés: hogyan lehet hatékony kormányrendszert létrehozni, ha az állandó pártvitákra épül? Hogyan lehet hatékony olyan hatalom, amelynek állandóan szüksége van az állampolgárok megerősítésére?"

„A harmadik kérdés, amely kapcsolódik a másodikhoz: hogyan lehet elkerülni, hogy egy rezsim, amely eltűri az állampolgárok állandó konfliktusait, ne bomlassza fel a nemzet egységét, amely nélkülözhetetlen e közösség üdvére."

„Végül, az utolsó kérdés. Az alkotmányos-pluralista rendszerek előbb voltak alkotmányosak, mint népiek. A XIX. században már megvoltak az alkotmányos formák Nagy-Britanniában, és Franciaországban is megvoltak az elemei, de a választójog cenzusos volt. A hatalom ténylegesen az ország kisebbségének kezében volt. Innen a kérdés: az alkotmányos-pluralista rendszerek népivé válhatnak-e úgy, hogy alkotmányosak maradnak? Nincs-e valami ellentmondás a tömegek hatalomra jutása, valamint a burzsoázia által kidolgozott és gyakorolt alkotmányos rendszerek között?"[6]

Az oligarchikus jelleg vizsgálatával folytatódik ez a gondolatmenet. *„Minden politikai rendszer oligarchikus* . . . A rezsimek annak a kisebbségnek a jellege szerint változnak, amely a hatalmat gyakorolja."

„A demokratikusnak nevezett rezsimek . . . a valóságban sajátos módon oligarchikusak: plutokraták. A hatalmat gyakorlók zöme a gazdagokból, pénzemberekből, vállalkozókból, nagyiparosokból tevődik össze."[7]

[6] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 131–132. old.
[7] Ugyanott, 133. old.

„Mely pontig nyitottak vagy zártak – kérdezi Aron – az alkotmányos-pluralista rendszer kormányzó kisebbségei? Minden ezeknek a rezsimeknek a korszakától és fajtájától függ – válaszolja. – A XIX. században Nagy-Britanniában és Franciaországban kínosan nehéz volt bejutni a kormányzati kisebbségbe, ha nem álltak a barikád jó oldalán... Ezek a kisebbségek ma jóval nyitottabbak, mint a múlt században, olyan okok folytán, amelyek az ipari társadalom struktúrájában rejlenek. Jobban demokratizálódik a rezsim, bővül az oktatási rendszer, nőnek a társadalmi felemelkedés esélyei."

„Az alkotmányos-pluralista rendszerek az ipari civilizációval kombinálva bizonyára nem adnak *minden* polgárnak *azonos* esélyt a felsőbb pozíciókba jutásra. Az esélyek egyenlőségének eszméje semmiképpen nem realizálódik, de a politikailag vezető kisebbség már nem annyira zárt, és több úton közelíthető meg."[8]

Aron itt ha fenntartásosan is, de elismeri, hogy az általa alkotmányos-pluralistának nevezett rendszer nem hatékony, nem stabil, oligarchikus és nem eléggé nyitott. Ez is jelzi, hogy az ideáltípus nem felel meg a reális helyzetnek.

Hogy az alkotmányos-pluralista rendszer mennyire nemstabil, milyen ingatag, azt a vissza-visszatérő kormányzati válság mellett az is mutatja, hogy a munkásosztály döntő többségét ez a rendszer nem tudja integrálni, bár erre többféle kísérletet tesz, és a monopoltőkés rend végső soron nem tud urrá lenni a kapitalizmus kiéleződött ellentmondásain.

Ami az oligarchikus és zárt jelleget illeti, az tulajdonképpen következik abból – mint láttuk – hogy egyetlen elit kormányoz (valójában ez a burzsoázia része), és nincs biztosítva az elitek cseréje.

A polgári demokrácia zárt, oligarchikus jellegéből viszont azt a következtetést kell levonnunk, hogy az alkotmányos-pluralista rendszer valójában fikció. Csak *akkor működhetne*

[8] Ugyanott, 135–136. old.

ténylegesen, ha a társadalomban nem lennének antagonisztikus osztályok, az állampolgárok egyenlők lennének, és minden befolyásolástól mentesen, *szabadon választhatnának* a nem osztályjellegű pártok között.

A valóságban azonban a burzsoá társadalom antagonisztikus, a pártok pedig – bármennyire tagadják is a polgári gondolkodók – osztályjellegűek. A pártok osztályjellegének tagadása a tudatos ideológiai célzatú hamisításon túl arra vezethető vissza, hogy a példaképnek tartott angol polgári demokrácia a XVIII. század elejétől két pártra épült. A whigek és a toryk nem sokban különböztek egymástól. A torykat a vidéki nemesség és a konzervatív polgárság támogatta, a whigeket az egyre jobban megerősödő városi polgárság és az elpolgárosodó feudális nagyurak. Ebből a helyzetből táplálkozott neves polgári gondolkodóknak – Voltaire-től Schumpeterig – az az illúziója, hogy a választópolgárok tetszés szerint választhatnak két olyan párt között, amelyeket csak a pillanatnyi választási platform különböztet meg.

Ez az időszak azonban, amelyben a pártok osztályjellege még nem rajzolódott ki világosan, megszűnt akkor, amikor a munkáspártok megjelentek a politikai porondon. Ettől kezdve a választópolgárok egy (vagy több) munkáspárt és általában több polgári párt között választhattak. A feudális pártok vagy eltűntek, vagy polgárivá alakultak át, annak megfelelően, ahogy a fölbirtokos osztály maradványai beolvadtak a burzsoáziába. Kelet-Európában a parasztpártok is jelentős szerepet játszottak századunk első felében.

Ahogy a politikai pártok osztályjellege az osztályok polarizálódásával egyre világosabban kirajzolódik, úgy válik egyre inkább lehetetlenné az ideáltípusnak megfelelő politikai pluralizmus. Hiszen a választópolgároknak világosan kellene látniuk osztályérdekeiket és annak megfelelően szavazniuk. Ez azonban nem könnyű. A munkások egy részére általában hat az, hogy a kapitalizmus hosszú ideje fennáll, s konkrétan az 1945–1970 közötti időszak viszonylagos tőkés konjunktúrája

is. Az osztályérdekek felismerését gátolja az is, hogy a polgári iskolarendszer, a sajtó, a rádió, a televízió manipulálja a választókat. A tőkésországok munkásmozgalma viszont összehasonlíthatatlanul kisebb propagandalehetőségekkel rendelkezik, mint a tömegkommunikációs eszközöket monopolizáló burzsoázia. Így szó sem lehet arról, hogy a választók szabadon, befolyástól mentesen döntsenek. Az általános választójog tehát korántsem csodaszer. A parlamenti rendszer és a parlament mindenhatóságába vetett vakhit nem egyéb illúziónál. Marx és Engels a parlament és a választások iránt táplált illúziókat gyakran parlamenti kretenizmusnak nevezte.

A parlamenti választások a munkásosztály szempontjából Marx és Engels idején valóban csak arra voltak jók, hogy a munkáspárt lemérje a munkásosztály érettségét, s a parlament szónoki emelvényét tribünként használja fel saját eszméi hirdetésére. Ma viszont megvan a lehetősége annak, hogy a létszámban megnőtt, az osztályharc sok évtizedes iskolájában politikai tapasztalatokra szert tett munkásosztály saját közelebbi és távolabbi forradalmi céljai érdekében használja fel az általános választójogot (különösen, ha az arányos) és a parlamentet. Ehhez az szükséges, hogy a munkásosztály egységes, erős legyen, eredményes szövetségi politikát folytasson, és *nagy erőfölényre tegyen szert*. Ennek azonban előfeltétele a parlamenten *kívüli* harc kombinálása a parlament felhasználásával.

A munkásosztály nagy erőfölényére azért van szükség, mert enélkül nem használhatja ki esetleges parlamenti többségét. A burzsoázia azonnal felrúgná és fel is rúgja az Aron által annyira magasztalt alkotmányosságot, hogy erőszakosan is megtartsa a hatalmat, hiszen a *Nyugat politikai rendszerének* nem az alkotmányosság és a pluralizmus, hanem a *hatalom burzsoá jellege a lényege*.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a *pártok sem egyenlők*, mint azt az ideáltípus megkívánná. A polgári pártok a hatalom birtokában előnyben vannak, a kommunista

párt, a hatalomból kizárt munkásosztály pártja, elnyomott, hátrányos, diszkriminált helyzetet foglal el.

A pártok egyenlőtlensége egyenes következménye annak, hogy *a szavazópolgárok sem egyenlők*. Egy részük, a burzsoázia, hiába van kisebbségben, rendelkezik a hatalom minden eszközével, és ez lehetővé teszi számára a nagy többség, a munkásosztály, a parasztság, az alkalmazottak elnyomását, kizsákmányolását, amely – mint mondtuk – azzal párosul, hogy a burzsoá propagandaszervek megpróbálják rájuk kényszeríteni a polgári ideológiát. Így történhet meg, hogy a szavazópolgárok nagy hányada saját érdekei ellen szavaz.

Az igazi pluralizmus csak ideáltípus, de nem realitás.

Hogy a polgári demokrácia nem eléggé hatékony, annak még egy aspektusát emeli ki Aron, ezúttal kifejezetten a munkásosztály szemszögéből. „Az uralkodó kisebbség nem akadályozta meg a szociális törvényhozás kiterjesztését." „Egy marxista erre azt válaszolhatná – folytatja Aron –, hogy ez a kisebbség viszont megakadályozta a kapitalizmus lerombolását. Vitathatatlan, hogy az alkotmányos–pluralista rendszerben nem küszöbölték ki a termelési eszközök magántulajdonának jogát. Ezeknek a rezsimeknek a politikája nem mért halálos csapást azoknak az érdekeire, akiket gazdaságilag privilegizált kisebbségnek tekintenek."[9]

A fentebb idézett részekről is látható, hogy Aron kénytelen elismerni: az alkotmányos-pluralista rendszer nem elég stabil, nem elég hatékony, nem biztosítja eléggé a társadalmi mobilitást, oligarchikus, és egyre inkább jellemzi a kormány túlsúlya a parlamenttel szemben, vagy éppen az elnöki rendszerre való áttérés.

„A mai divatos nézetek szerint – írja Aron – a parlament hanyatlása, ugyanakkor a kormány és az adminisztráció megerősödése megfelel az ipari társadalom szükségleteinek."[10]

[9] Ugyanott, 144. old.
[10] Ugyanott, 12–13. old.

Aron megfogalmazása azt jelenti, hogy az *elnöki rendszer* hatékonyabb, mint a polgári demokrácia hagyományos, parlamentáris formája.

Az elnöki rendszer klasszikus mintája az Egyesült Államok. Kialakulásában fontos szerepe volt annak, hogy a függetlenségi háború alatt nem volt eléggé egységes a tizenhárom állam. Az egység és a függetlenség megszilárdítása tette szükségessé, hogy az elnök központi helyet foglaljon el. George Washington így nagyobb hatáskörhöz jutott, mint III. György angol király, aki ellen hét évig harcoltak. Amerikai mintára készítették el alkotmányukat a XIX. század elején felszabadult közép- és dél-amerikai országok is.

1958-ban Franciaország is áttért az V. köztársasággal az elnöki rendszerre, miután a IV. köztársaság, amely nem sokban különbözött a III.-tól, lejáratta magát, belebukott a tehetetlenségbe, az állandósult kormányválságokba és az algériai háborúba. Franciaországban sokan személyi hatalomnak nevezték az V. köztársaságot, gyakran a Francia Kommunista Párt is. Ez bizonyos fokig indokolt volt De Gaulle idején, aki tagadhatatlanul karizmatikus vezető volt. De az V. köztársaság, lényegét tekintve, De Gaulle-lal, Pompidouval, vagy Giscard d'Estaing-gel egyaránt elnöki rendszer. A hatvanas évek elején felszabadult afrikai országok is majdnem kivétel nélkül az elnöki rendszer mellett döntöttek.

De meg kell jegyeznünk, hogy az elnöki rendszerhez hasonló a *kancellári rendszer* is. A Német Szövetségi Köztársaság politikai rendszerében a kancellárnak a szokásos miniszterelnöki hatáskörnél jóval nagyobb hatalma van. Egy személyben ő szabja meg a kormány politikáját, s leszavazás esetén sem köteles lemondani, csak ha mást választanak meg helyette (ún. konstruktív bizalmatlansági javaslat). A kancellár hatáskörét úgy határozza meg az alkotmány, hogy *gyakorlatilag* csak a parlamenti választáson lehet megbuktatni, négy évenként egyszer.

Maurice Duverger neves francia polgári politológus ugyan-

csak kimutatja, hogy az elnöki és kancellári rendszer már tulajdonképpen nem felel meg a polgári demokrácia követelményeinek. Szerinte azok a parlamentáris demokráciák sem demokratikusak, ahol két nagy párt vagy pártszövetség váltogatja egymást a kormányon, mert itt a kormányfőnek két választás között szinte korlátlan hatalma van. Duverger Angliát, Ausztriát és Svédországot hozza fel példaként az utóbbi típusra.[11]

Az elnöki rendszer a szó hagyományos értelmében már nem is tekinthető pluralizmusnak. A pártoknak ugyanis csak a választásokon van szerepük. Utána négy-hét esztendőre az elnök a teljhatalmú úr, aki szinte korlátlan hatáskörrel rendelkezik. Az elnöki rendszerben a pártokat inkább csak választási apparátusoknak lehet tekinteni. Az elnöki rendszer ugyanakkor a parlamentáris demokráciánál valamelyest nagyobb politikai stabilitást biztosít. Ennek meg vannak persze az árnyoldalai is. A szinte korlátlan elnöki hatalom ugyanis a demokrácia korlátozása.

Szükségszerű azonban, hogy egyre több ország térjen át az elnöki rendszerre. Erre utal az is, hogy Galbraith az „ipari szervezet" elengedhetetlen követelményének tartja a biztonságot. Ez azonban nemcsak *vállalati* szinten követelmény, ahogy ő kifejti, hanem *társadalmi* síkon is. Az elnöki rendszerre való áttérés az állammonopolista kapitalizmus szükségszerű velejárója. Napjainkban az elnöki hatalom további erősödése a parlamenttel szemben objektív törvényszerűségnek látszik.

Végül is le kell szögeznünk, hogy az „alkotmányos-pluralista" rendszer olyan ideáltípus, amely nem mutatja meg a kapitalizmus politikai rendszerének *lényegét*, azt, hogy nem demokrácia általában, hanem *polgári* demokrácia, és nem is lehet más, mert a termelési eszközök a burzsoázia tulajdonában vannak.

[11] Lásd Magyar Nemzet, 1974. december 25.

A marxizmus–leninizmus kimutatja a polgári demokrácia lényegét, osztálytartalmát, leszámol az iránta táplált illúziókkal, de nem ítéli meg egyoldalúan. Elismeri, hogy történelmileg előrelépést jelentett, sőt, ma is jó terepet nyújt a munkásosztály harcához.

„A demokratikus köztársaság és az általános választójog – írta Lenin – a feudalizmushoz képest óriási haladás volt: lehetővé tette a proletariátus számára, hogy elérje az egyesülésnek és tömörülésnek mai fokát, hogy kialakítsa azokat a zárt, fegyelmezett sorokat, melyek rendszeres harcot folytatnak a tőke ellen."[12]

ARON A SZOCIALIZMUS POLITIKAI RENDSZERÉRŐL

Aron a szocializmust *totalitarizmusként* jellemzi. Mi ennek a magyarázata? Miért nem nevezi proletárdiktatúrának, szocialista államnak, szocialista politikai rendszernek? Ennek többféle oka van.

Az ipari társadalom elmélete kerüli a szocializmus, munkáshatalom stb. kifejezéseket, mert ezekkel a megvalósult szocializmus politikai rendszerének osztálytartalmát mutatná meg, ez pedig növelné a szocializmus vonzerejét. A totalitarizmus kifejezés alkalmas arra, hogy elriassza a szocializmustól azokat, akik kevéssé ismerik a munkásmozgalmat, a marxizmust, a szocializmus gyakorlatát. Miért olyan riasztó a totalitarizmus mint filozófiai és politikai kategória?

A német és az olasz fasiszták nevezték rendszerüket totálisnak, utalva arra, hogy az államot erősen centralizálták, és a totális állam dominált az élet minden területén. A liberálisok és a szociáldemokraták pejoratív értelemben használták a totalitarizmus kategóriáját a fasizmussal és – a Szovjetunió-

[12] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. Budapest 1973. 77. old.

val szemben. Hogy a fasizmus elleni gyűlölet a kommunisták ellen irányítsák, a szocializmus ellenségei ma is totalitáriusnak nevezik a szocializmus politikai rendszerét.

És ezt a terminust az ipari társadalom elmélete is átveszi. Ennek egyik oka az, hogy szüksége van egy olyan kategóriára, amely a pluralizmus ellentéte. Az ipari társadalom elmélete a pluralizmus–totalitarizmus ellentétpár felállításával tulajdonképpen feleleveníti a demokrácia–diktatúra elvont ellentétpárját. Bernstein és Kautsky a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után úgy indokolták meg szovjetellenes és kommunistaellenes álláspontjukat, hogy ők mindenfajta diktatúra ellenségei és a „tiszta demokrácia" hívei. Ez a tétel a polgári liberális publicistáknak is kapóra jött.

Az ipari társadalom elmélete szerint a szocializmus azért totalitárius, mert a gazdasági életet, a fegyveres erőket és a tömegkommunikációs eszközöket *az állam* tartja kézben. A politikai tevékenységet *egyetlen párt* monopolizálja, amely irányítja az államot, s olyan ideológiával rendelkezik, amely kizárólagossági igénnyel lép fel.

Másutt Aron azt mondja, hogy a szocializmus politikai rendszerére, az erős állam, a centralizált, államilag irányított gazdaság, a permanens forradalom, a terror és az egységes ideológia jellemző. Ez együtt alkotná a „totalitarizmus"-t.

Mielőtt részleteiben megvizsgálnánk ezeket az elemeket, előbb Aron *totalitarizmus-koncepciójának egészét kell elemeznünk.* Milyen szerepet tölt ez be rendszerében, mit akar ezzel egyáltalán leírni, van-e ennek elméleti tartalma?

Aron totalitarizmus-koncepciójában több elem keveredik. A totalitarizmus mint terminus, mint a szocializmus politikai rendszerének állandó jelzője kétségtelenül a hidegháború maradványa, *az antikommunista propaganda eszköze.* Másrészt Aronnak módszertanilag is szüksége van egy olyan ideáltípusra, amely a *pluralizmus* párja és *ellentétele.* Schumpeter hatása is érződik akkor, amikor *a két ideáltípus elválasztására*

az egypártrendszer–többpártrendszer sémát alkalmazza. Ezek az elemek azonban felszínesek és eklektikusak.

Egy politikai rendszer törvényszerűségeit csak akkor érthetjük meg, ha a rendszert genetikusan és strukturálisan vizsgáljuk.

A szocialista forradalommal teljesen új helyzet állt elő a világtörténelemben. Egy dolgozó osztály, a munkásosztály került hatalomra, szövetségben a dolgozó parasztsággal. A munkáshatalom társadalmi tulajdonba vette a legfontosabb termelési eszközöket. Átmenetileg azonban megmaradt a kisárutermelés, megmaradtak a kisajátított városi burzsoázia bizonyos elemei, s még jelentős gazdasági-politikai erőt képviselt a kulákság. Ilyen felemás belső szociális struktúra mellett még igen nagy volt az intervenció és a restauráció veszélye. A Szovjetunióban az ellenforradalmi és az intervenciós erők utolsó maradványait csak 1922 végén, tehát öt évvel a szocialista forradalom után sikerült leverni, a mezőgazdaság szocialista átalakítása pedig a harmincas évek elejéig tartott. A proletárdiktatúrának tehát a kormányzati, a gazdasági szervező, a kulturális nevelő stb. munka mellett az első időkben fontos feladata a valóságos és potenciális ellenségek leverése, elnyomása is.

A szocializmus alapjainak lerakása után azonban, amikor a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válnak, gyökeresen megváltozik a helyzet. Minden tekintetben megszilárdul a munkáshatalom. A szocialista társadalmi tulajdon és a szocialista termelési viszonyok úgyszólván kizárólagossá válnak. A munkásosztály mellett már csak két nagy szociális osztály, illetve csoport marad, a szocialista parasztság és a szocialista értelmiség, amelyek nagymértékben közelednek a munkásosztályhoz. A szocializmus társadalmi-gazdasági bázisa olyan erőssé válik, amilyen az antagonisztikus osztálytársadalmakban elképzelhetetlen. A szocialista állam a társadalmi tulajdon alapján magára vállalja a nemzeti jövedelem elosztását, biztosítja a társadalmi és egyéni szükségletek ki-

elégítését, az állampolgárok szociális biztonságát. Az új társadalmi-gazdasági rendszernek még egy nagy feladata van: fel kell számolnia a volt uralkodó osztályok művelődési monopóliumát, fel kell szabadítania a dolgozókat a régi ideológia uralma alól; s ez hosszú távra szóló feladat, jóllehet végrehajtása már a szocialista forradalommal megkezdődik.

Ezek a feladatok hallatlanul nagyok. *A munkásosztály* vezette szocializmus csak úgy tudja ezeket megoldani, ha *kiépíti új intézményrendszerét, politikai mechanizmusát. Ebben a legfontosabb szerepet a szocialista állam és a kommunista párt játssza.* A párt hangolja össze az állami és a gazdasági szervek (vállalatok, szövetkezetek stb.), valamint a társadalmi szervezetek (szakszervezetek, népfront, KISZ stb.) tevékenységét.

A kapitalizmusban – legalábbis a felszínen úgy látszik – szétválik a politika és a gazdaság. A közigazgatás, a hadsereg, a rendőrség, az állam és a pártok állnak az egyik oldalon, a másik oldalon pedig a gazdaság. Ez azonban inkább a szabadversenyes kapitalizmusnak felelt meg. A mai kapitalizmusban a kormányzat és a monopóliumok erősen összefonódnak. A monopóliumok viszonylagos önállósága azonban mégis megmarad. A monopóliumok használják fel az államot. A monopoltőkés állam gazdasági beavatkozása a monopoltőkés gazdaság viszonylag zavartalan működését hivatott biztosítani, s a monopoltőkéseknek szükségük van a politika minél erőteljesebb kézben tartására. A monopoltőke azonban politikai szerepét igyekszik leplezni, titkolni.

Mindazonáltal *a szocializmus politikai rendszere* a maga intézményeivel, hallatlanul megnövekedett feladataival és hatáskörével minőségileg *új jelenség. Az állam nemcsak igazgat, hanem tulajdonos is.* Az állami tulajdon 70–80%-ot képvisel, de az állam befolyásolja a társadalmi tulajdon másik fajtáját, a szövetkezeti tulajdont is. Vezeti és szervezi a termelést, gondoskodik a nemzeti jövedelem elosztásáról, a szükségletek kielégítéséről és a szociális ellátottságról. Irá-

nyítja a kultúrát, az ideológiai átalakulást, ellátja a közoktatást, a közegészségügyet.

Ez olyan látszatot kelt, hogy a szocialista állam a maga nagy hatáskörével valamiféle leviatán; a szocializmus politikai rendszerében irányító és vezető szerepet betöltő kommunista párt pedig – úgy látszik – monopolhelyzetben van. *Ezt akarja Aron a totalitarizmussal jelölni,* amely ebben a vonatkozásban nem egészen pejoratív és negatív, ugyanis végső soron a szocializmus politikai rendszere hatékonyságának elismerése.

Gondolnunk kell itt arra a képletre, amely a tőkésországokban, főleg az angolszász államokban még ma is jellemző. Ideálisnak azt tartják, ha az állam nem avatkozik be a gazdasági életbe, vagy csak alig-alig, ha a szociális feladatokból keveset vállal magára, s nem nagyon szól bele a kultúrába, ideológiába, melyeket a burzsoázia nagyobbik részben nem állami eszközökkel óhajt irányítani (magániskolák, egyházi iskolák, tőkés sajtó). Az Egyesült Államokban a televízió és a rádió is magántőkés kézben van. Ezt az általuk ideálisnak tartott állapotot tekintik szabadságnak, mely a valóságban csak a nagytőkések szabadsága.

Ugyanakkor az állami beavatkozást az angolszász világban – főként az Egyesült Államokban – szocializmusnak, kommunizmusnak, zsarnokságnak nevezik. 1932–1940 között a New Deal program miatt sokan még Rooseveltet, a polgári politikust is szocializmussal, sőt kommunizmussal vádolták.

Ez a polgári előítélet kapóra jön az ipari társadalom elméletnek, hogy a polgári rendet pluralizmusként mutathassa be, amely a „szabadság" biztosítéka, a valóban szabad szocializmust viszont totalitárius, hatékony, de nem szabad rendszerként jellemezze.

A totalitarizmust tehát Aron nem egészen abban az értelemben használja, mint a hidegháború teoretikusai (pl. Hannah Arendt). Nála inkább hatékony, erős kormányzatot je-

lent, amely gyors ütemű gazdaságfejlesztést tesz lehetővé.[13] Hasonlóképpen vélekedik Brzezinski és Carl J. Friedrich is. Az utóbbi egyenesen feladja a totalitarizmus kategóriáját, mondván, hogy inkább csak totalitariánus tendenciákról lehet beszélni. Friedrich ilyen tendenciákat lát az Egyesült Államokban és Franciaországban is.[14] Ez hasonló ahhoz, ahogyan Aron De Gaulle uralmát bírálja.

Aron elméletében a különböző elemek úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint a fogaskerekek. A totalitarizmushoz hozzátartozik az ipari jelleg, a technikai fejlettség, a racionalitás, az egységes elit és az ideológiai egység. Ezek együttesen – s kiváltképpen az utóbbi kettő – azok a tényezők, amelyek szerinte a totalitarizmusnak minősített szocializmust a korábbi erős kormányzatoktól megkülönböztetik, és a szocialista társadalom egyneműségét konstituálják.

A totalitarizmus nemcsak egy elem ebben a filozófiai rendszerben, hanem olyan ideológiai fogás, amellyel Nyugaton széles rétegeket lehet befolyásolni.

Nyugaton a kispolgárok, a kisiparosok, a kiskereskedők, a kishivatalnokok zöme nem ismeri a marxizmus–leninizmust és a szocializmust valóságát. De ugyanez elmondható az értelmiség nagy részéről is. Csak annyit láthatnak, hogy a szocialista államnak igen nagy a gazdasági, politikai, ideológiai hatalma. A szocializmusban az emberek az állami vagy a szövetkezeti szektorban dolgoznak. Az önálló nyugati kis egzisztenciák ezért is féltik önállóságukat, megszokott életvitelüket. Félnek valamitől, amit nem ismernek eléggé. S ha ezt az általuk rosszul ismert politikai rendszert totalitarizmusnak nevezik, ez hitelre talál, nemcsak a köznapi tudat, hanem a politikai-elméleti tudat szintjén is, és a szocializmus ellen hangolja őket. Félnek, mert létmódjukat „jobbról" támadják a

[13] Bár meg kell jegyeznünk, hogy Aron mindenütt világosan leszögezi: a polgári demokrácia híve.

[14] Lásd Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 3–4. sz. 448. old.

monopóliumok. Rettegnek a tönkremenéstől, a közeljövőtől. De félnek a „balról" jövő támadástól is, attól, hogy ha nem teszik tönkre őket a monopóliumok, akkor a távolabbi jövőben a „totalitárius" szocializmusban lesznek kénytelenek feladni kis egzisztenciájukat, önállóságukat, amely számukra *a* „szabadság".

Ha a szocializmust az állam nagy hatásköre, sokféle feladata vagy hatalma miatt totalitarizmusként jellemzik, vajon nem mondható el ugyanez a monopoltőkés államról azzal a nem csekélyke különbséggel, hogy kinek a szolgálatában áll ez a koncentrált hatalom?! Hiszen a monopóliumok olyan abszolút hatalommal rendelkeznek, amilyen a XIX. században elképzelhetetlen lett volna. S ezt még növeli a monopóliumok és a kormány összefonódása. Az Egyesült Államokban ráadásul az FBI, a szövetségi titkosrendőrség az állampolgárok életének minden területét ellenőrzi. Ha a rendőrállam fogalmát lehetséges tudományos terminusként alkalmazni, akkor a mai Egyesült Államok valóban az. Franciaországban is az elnök a gyakorlatban igen nagy hatalommal rendelkezik. Ezt megmutatta De Gaulle egy évtizedes elnöksége. Aron is elismeri ezt, amikor ezt a rendszert a harmadik császárságnak nevezi.[15]

Amíg a szocializmus népi rendszer a nép szolgálatában, addig a monopoltőkés állam fokozott mértékben elidegenült, elnyomó közhatalom. Ezeket a tényeket azonban az ipari társadalom elmélete nem veszi figyelembe. Mint már utaltunk rá, ideológiai-apologetikus funkciója éppen a politikai szféra magyarázatánál a legkevésbé leplezett.

Lássuk ezek után közelebbről az Aron-féle totalitarizmusfelfogás összetevőit.

Aron arról hallgat, hogy a szocialista *államot* nemcsak az általa felsorolt tényezők, a termelési eszközök szocialista állami tulajdona, a gazdasági élet és a tömegkommunikációs

[15] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 13. old.

eszközök állami irányítása stb. teszi erőssé, hanem *szociális bázisa is*. A szocialista állam azért erősebb minden előző államnál, mert a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó osztályok és rétegek állama. A munkásosztály a termelőerők fejlődésével párhuzamosan szüntelenül erősödik, egyre szilárdabb, szervezettebb, egységesebb, képzettsége, műveltsége egyre nő, s a többi réteggel, osztállyal, az értelmiséggel és a parasztsággal szoros szövetségre lép. Ez az állam olyan osztály állama, amely a gépi nagyipar terméke, s amely azzal együtt fejlődik, ugyanakkor nincs olyan osztály a szocialista társadalomban, amely antagonisztikusan szemben állna vele. A munkásosztály ereje és a társadalom egyöntetűsége a forrása a szocialista állam hatékonyságának. Itt azzal a paradox helyzettel állunk szemben, hogy Aron, a polgári gondolkodó, a kommunizmus ellensége, elismeri a szocialista állam hatékonyságát. Annak az elismerése, hogy a szocialista állam hatékonyan betöltheti funkcióit, kapcsolódik Aronnak ahhoz a korábbi tételéhez, hogy a szocializmus mint gazdasági rendszer a társadalmi tulajdon, a központi tervezés és a szociális egyöntetűség révén optimálisan működhet.

Ami a *pártot* illeti, már jóval több fenntartással kell kezelnünk Aron mondanivalóját. Kiindulópontja tulajdonképpen az, hogy nem a munkásosztály van hatalmon, hanem a kommunista párt. Úgy véli, hogy a párt monopolizálja a politikai tevékenységet. S a pártot a továbbiakban azonosítja a párt vezető szerveivel.

A kommunista pártnak azonban a szocializmusban nincs politikai monopóliuma. Mint említettük, több szocialista országban (például Csehszlovákia, Lengyelország, NDK, Bulgária) működnek más demokratikus pártok is. Ezek azonban elismerik a kommunista párt vezető szerepét, mert marxista–leninista világnézeténél és munkás-osztálybázisánál fogva ez a párt hivatott a szocializmus és a kommunizmus építésének irányítására. A kommunista párt osztálybázisa sokkal na-

gyobb, mint a többi párté, hiszen a szocialista országokban a kommunista párt a munkásosztály egyetlen pártja.

Még azokban a szocialista országokban is, ahol egypártrendszer van, a kommunista párt bevonja a hatalom gyakorlásába a szakszervezeteket, a népfrontot és általában a párton kívüli dolgozó tömegeket.

Aron úgy véli, hogy a párt, sőt a párt vezető szervei *uralkodnak* a munkásosztály felett a szocializmusban. Más polgári és szociáldemokrata teoretikusokhoz hasonlóan Aron a munkáshatalmat kisebbségi, erőszakos uralomnak tünteti fel. Ezt azonban nem tudja alátámasztani. Könyvének egyes oldalain kénytelen elismerni, hogy *a párt a munkásosztályt képviseli,* és a pártdemokrácia realitás. „A munkásosztály a bolsevik pártban fejezi ki önmagát, s ez abszolút hatalommal rendelkezve megvalósítja a proletárdiktatúra marxista eszméjét."[16] „A pártban a papíron mindig, a valóságban nemegyszer van belső törvényesség. A párt vezetőit választják."[17]

Itt is a már ismert helyzettel találkozunk: az ideáltípus, amelyen érezhető a tudós prekoncepciója, nem alkalmas a realitás „megértésére", s ilyenkor, legalábbis egy-egy ponton, engedményt kell tennie a tényeknek.

Aron elméletében fontos elem az, hogy a kommunista párt hatásos ideológiával rendelkezik. (A marxista ideológia helyéről és szerepéről a szocializmusban, éppen azért, mert Aron olyan nagy jelentőséget tulajdonít neki, külön fejezetben lesz szó.)

A szocializmus politikai rendszerének leírásánál Aron a permanens forradalmat és a terrort is tulajdonképpen a totalitarizmus részének tekinti.

A *permanens forradalom* a marxizmus–leninizmus elmélete szerint azt jelenti, hogy a szocialista forradalom általában nem közvetlenül kerül napirendre, hanem egy demokra-

[16] Ugyanott, 251. old.
[17] Ugyanott, 83. old.

tikus szakasz előzi meg. A múltban ennek feladata főleg a feudális maradványok felszámolása, az agrárátalakulás végrehajtása, a fasizmus megsemmisítése volt. A jövőben valószínűleg, legalábbis ami a fejlett tőkésországokat illeti, a monopóliumok hatalmának megtörése lesz a fő feladata. Ezután gyors ütemben át kell térni a szocialista forradalomra.

Aron azonban egészen másként értelmezi a permanens forradalmat. A weberi gondolatokból kiindulva úgy véli, hogy az „alkotmányos-pluralista" rendszerek békésen fejlődnek, a kormányzati pozíciókért vívott küzdelem a kapitalizmusban politikai eszközökkel folyik. A szocializmus viszont szerinte nem lehet legitim, tehát egyetlen jogcíme forradalmi jellege, az pedig a forradalmi permanenciában nyilvánul meg. Ezt Aron állandó hatalmi harcként fogja fel, melynek során véres eszközöket használnak. Vagyis az általa elképzelt permanens forradalom velejárója a *terror,* amelyet nem az osztályellenséggel szemben, hanem a párt és az állam félreállított vezetőivel szemben alkalmaznak. Ezt az 1936–1938 és az 1949–1951 közötti koncepciós perekkel próbálja igazolni. A törvénysértések azonban történelmi mércével mérve epizodikusak, a múlthoz tartoznak, a szocializmus lényegétől idegenek. Maga a párt leplezte le és számolta fel ezeket, mert ilyesminek sem a szocializmus elméletében, sem gyakorlatában nincs helye. Az Aron-féle permanens forradalom és terror valójában nem a szocializmusra, hanem a jakobinusok kispolgári diktatúrájára jellemző; mert akkor a forradalom csakugyan felfalta saját gyermekeit, jóllehet a jakobinus terrort és forradalmi permanenciát az ellenforradalmi veszély indokolta.

Később Aron *kénytelen is elejteni a terror vádját.* A permanens forradalomból is csak annyi marad, hogy *a szocialista rendszer forradalmi.* Mit ért ezen?

A forradalmi jellegről többek között a következőket írja: „A szovjet rezsim történelmileg – mint tudjuk – egy forradalmi akaratból keletkezett, melyet egy humanitárius eszmény ösztönzött. Az volt a cél, hogy megteremtsék a leg-

humánusabb társadalmat, amelyet a történelem valaha is ismert, az első társadalmat, ahol minden ember eljut a humanitáshoz, ahol a társadalom egyöntetűsége megengedi, hogy az állampolgárok kölcsönösen elismerjék egymást. Ez a mozgalom azonban az abszolút cél felé haladtában nem riadt vissza semmilyen eszköz igénybevételétől, mert a tanítás szerint csak az erőszak teremtheti meg az abszolút jó társadalmat, és mert a proletariátus belesodródott a kapitalizmus elleni kíméletlen harcba."[18]

Amikor Aron félreteszi prekoncepcióját, kénytelen elismerő szavakat is írni a szocializmusról, mint itt is. Elismeri a szocialista forradalom nemes céljait, humánus jellegét, s azt a történelmi tényt, hogy a munkásosztály belesodródik az erőszakos harcba. Sőt oda is eljut – mint a következő sorok mutatják –, hogy a forradalom nem abszolút rossz, hanem jogosult lehet.

„Néha lehetetlen az oligarchiákat kiküszöbölni anélkül, hogy forradalomhoz folyamodnánk. Előfordul, hogy választani kell a steril konzervativizmus és az erőszak között. Az erőszakhoz való folyamodás korántsem bűn. A nyugati alkotmányos-pluralista rendszerek törhetetlenül az erőszak ellenségeinek tartják magukat, azonban az elődeikkel szemben kénytelenek magukat ellenségnek tekinteni. Angliában és Franciaországban is kivégeztek egy királyt. Az angolok gyakran töprengenek azon, hogy igazuk volt-e, a franciák keveset tépelődnek; mindkét esetben forradalom változtatta meg a hagyományos hatalmat. Az Egyesült Államokban is forradalom, egyben függetlenségi háború alapította meg az alkotmányos-pluralista rendszert. Történelmileg a nyugati rezsimek nem mindig és nem minden erőszaknak ellenségei. Ám az erőszaknak alkotmányos formák között kell stabilizálódnia."[19]

Az elmondottakból logikusan következik:

[18] Ugyanott, 294–295. old.
[19] Ugyanott, 348. old.

1. Ha a polgári forradalom jogosult az oligarchia eltávolítására, a konzervativizmus megtörésére, akkor a szocialista forradalom is jogosult.

2. Ha elfogadjuk, hogy a polgári rend alkotmányos formában erőszakot is alkalmazva stabilizálja önmagát, akkor ez a jog a szocializmustól sem vitatható el.

A forradalmi jelleggel kapcsolatban ismét csak *a forradalmi párt szerepe* foglalkoztatja Aront. Álláspontja – éppúgy, mint más kérdésekben – meglehetősen kétértelmű. Főleg a következők okoznak nála zavart:

1. A kommunista pártok eltérnek a polgári pártoktól.

2. A kommunista pártnak mint kormánypártnak egészen mások a feladatai, mint a kapitalizmusban kormányzó pártoknak. Ez a szocialista állam megnövekedett és teljesen újszerű feladataiból adódik, melyekről a totalitarizmus kapcsán már szóltunk.

Aron általában úgy ábrázolja a kommunista pártot, mint amely nemcsak kormányoz, hanem *hatalmon van*. Ez nem verbális probléma, hanem nagyon is lényegi. Eszerint ugyanis nem a munkásosztály van hatalmon, hanem a párt, amely nem vezeti a munkásosztályt, hanem uralkodik felette. Találni olyan megfogalmazást is Aronnál, hogy nem is a párt, hanem a párt-elit uralkodik.

Később azonban nem ragaszkodik ehhez a tények által nem igazolható sémához. Olyan megállapításokat tesz, amelyek – akarva-akaratlan – a kommunista párt tevékenységének történelmi igazolását jelentik.

„A forradalom proletár jellegű volt, a párt a proletariátus kifejezője és élcsapata, a szovjet rezsim úton van afelé, hogy Marx koncepciója szerint a kommunizmust építse, de még a szocialista szakaszban van, ahol mindenki munkája szerint részesül a jövedelemből, történelmileg látható már a kommunizmus, ahol mindenki szükségletei szerint részesül majd a javakból."[20]

[20] Ugyanott, 303–304. old.

„A forradalom időszakában az állampítés szempontjából hasznos lehet egy párt monopóliuma. Az indokolás ingadozik az élcsapat és a tanítómester formulája között. A monopolisztikus párt a néptömegek élcsapata, felkészíti őket a jövő harcaira, kiválogatja a legjobbakat, akik elitet alkotnak, amely beilleszkedik a tömegbe, és tanítja azt. A monopolisztikus pártot ezért tanítómesternek lehet nevezni, amely a történelem igazságának a birtokosa, és azt átadja a még fel nem világosodott tömegeknek, olyan módon, mint a tanító a gyermekeknek."[21]

Amikor Aron feladja a permanens forradalom és a terror vádját, azt mondja, hogy változatlanul megmaradnak a szocializmus következő lényeges elemei:

1. a párt politikai és ideológiai vezető szerepe.
2. a központi tervezés,
3. egy hierarchikus bürokrácia.[22]

Itt tulajdonképpen csak egy új elemmel találkozunk, a hierarchikus bürokráciával. De ez is csak látszólag új. Ezt a kifejezést Aron nem pejoratív értelemben használja, hanem a szó weberi értelmében: ez fő hivatású emberekből álló tagolt igazgatási apparátust jelent, amilyen a kapitalizmusban is van. A „szocialista bürokrácia" azonos azzal, amit Aron szocialista egységes elitnek nevez, s amiről már korábban szóltunk.

Ennek az írásnak nem feladata, hogy kimerítően jellemezze a szocializmus politikai rendszerét. Az Aronnal való polémia miatt röviden mégis utalnunk kell a szocializmus politikai rendszerének jellemző vonásaira.

A szocializmusban csak logikailag különíthető el a gazdasági rendszer, a szociális struktúra és a politikai rendszer. A valóságban ugyanis ezek, az antagonisztikus osztálytársadalmaktól eltérően, itt szerves egységet alkotnak. Bár a szo-

[21] Ugyanott, 348. old.
[22] Lásd ugyanott, 328. old.

cializmus politikai viszonyait tekintve is gyökeres ellentéte a kapitalizmusnak, az alapvető ellentét a termelési és ezen belül is főleg a tulajdonviszonyokban, valamint az osztályviszonyokban rejlik. A szocializmus egész politikai intézményrendszere éppen az új tulajdon- és osztályviszonyokra épül.

Aron a szocializmus politikai rendszerének lényegét vélte azzal megragadni, hogy a kommunista párt vezető szerepéből és az állam megnövekedett feladataiból kiindulva egypártrendszerként, totalitarizmusként jellemezte a szocialista társadalmat. Ez az eljárás azonban egyrészt elméletileg felszínes, másrészt a tudományos megközelítést feláldozza a vulgáris antikommunista propaganda igényeinek.

A szocializmusra politikailag elsősorban az jellemző, hogy *munkáshatalom*. Először történik meg a történelem folyamán, hogy a hatalmat nem valamelyik kizsákmányoló osztály, hanem az egyetlen modern dolgozó osztály szerzi meg. Ez szükségszerű is. Hiszen a XVIII. században kibontakozó ipari forradalom létrehozza a gépi nagyipart, ezzel együtt a munkásosztályt, egy olyan osztályt, amely egymaga, kizsákmányolók nélkül képes fenntartani a termelést, minden dolgozó osztályt felszabadítani, a társadalom és az állam ügyeit intézni. Így nemcsak a kommunista párt, hanem az állam is a munkásosztály szervezetévé válik.

A szocializmus politikai rendszere ugyanakkor a hatalom megragadásától kezdve *népi jellegű*. A hatalom a munkásosztály kezében van, és a munkások és alkalmazottak alkotják a modern társadalmakban a nép zömét. Amellett a munkásosztály a hatalom gyakorlásába, a kormányzásba bevonja a többi dolgozó rétegeket, a parasztságot és az értelmiséget. Ezzel megvalósul a régi gondolkodók álma. A kormányzat nemcsak szavakban, hanem a valóságban is a népé, a nép által, a népért ügyködik. A régi demokráciák csak nevükben voltak népuralmak, a valóságban egy szűk szociális csoport, a rabszolgatartók osztálya, illetve a burzsoázia volt a hatalom birtokosa. Erre egyébként – mint említettük – Aron is

utalt, amikor felvetette, hogy a nyugati demokráciák a valóságban inkább oligarchikusak, plutokratikusak, azaz a hatalom egy dúsgazdag kisebbség, a monopoltőkések kezében van.

A szocializmus politikai rendszere egységes. Nemcsak azért, mert a munkásosztály a szövetségeseivel együtt kialakítja politikai intézményeinek egységes rendszerét, hanem főleg azért, mert a szocializmus társadalmi struktúrája egységes. A szocializmusban csak dolgozó osztályok vannak, mindenki dolgozik, a munkájából él. Ezzel egyszer s mindenkorra megszűnnek a társadalmi antagonizmusok (ezt Aron is látja), *létrejön az érdekek alapvető egysége.*

Amíg léteznek osztályok – s a szocializmusban mint a kommunizmushoz vezető átmeneti társadalomban léteznek –, addig kell vezető osztálynak lennie. Ez pedig csak a munkásosztály lehet, nemcsak forradalmi elmélete, tapasztalatai, szervezettsége, tudatossága révén, hanem azért is, mert a modern gépi nagyipar szülötte és hordozója. *A munkásosztály vezető szerepe*, amely a szocializmus nélkülözhetetlen eleme, magával hozza a *kommunista párt vezető szerepét* is. Hiszen a legszervezettebb osztály sem teljesen egységes, hanem differenciálódik világnézeti, politikai tudatosság, aktivitás stb. szerint. A kommunista párt a munkásosztály legfelkészültebb, legképzettebb, legtudatosabb, legaktívabb elemeit egyesíti a szocialista forradalom kivívására, a szocialista társadalom felépítésére.

A szocialista állam nemcsak azért gyökeresen új a régi államokhoz képest, mert proletár jellegű, a többség állama, hanem azért is, mert *tulajdonos, magára vállalja a termelés szervezését, irányítását, a szükségletek kielégítésének biztosítását.* Ez olyan újszerű, hatalmas vállalkozás, amelyre a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt nem volt példa. A monopoltőkés országok egy részében is van állami szektor, ez azonban az állam tőkés jellegénél fogva tőkés tulajdon, és csak a termelési eszközök kisebb hányadára terjed ki. A szocializmusban az össznépi tulajdon, amely az állam fennmara-

dásáig állami tulajdon formájában jelentkezik, kiterjed minden jelentősebb termelési eszközre és ágazatra (ipar, közlekedés, kereskedelem, hitelélet), és szövetkezeti szektor egészíti ki, melynek főleg a mezőgazdaságban, a kisiparban és a kiskereskedelemben van jelentősége. Éppen azért, mert kézben tartja a népgazdaság szempontjából alapvető termelési eszközöket, a szocialista állam vállalja az *egész* termelés szervezését, irányítását, a szükségletek kielégítésének biztosítását. Ilyen hatalmas feladatokra a monopoltőkés állam nem vállalkozik. Ezek a feladatok szükségessé teszik olyan intézményrendszer kialakítását, amely szögesen ellentétes a kapitalizmus intézményrendszerével.

A politikai viszonyok síkján éppen az jellemzi a szocializmust, hogy tényleges demokráciát valósít meg, melynek lényege: *a tömegek részvétele a közügyekben.* Ez szükségszerű, mert a munkásosztály csak úgy szabadíthatja fel önmagát és a többi dolgozót, ha a tömegek részt vesznek a forradalmi harcban és az új társadalom felépítésében. A szocialista forradalom és építés a tömegek műve. A politikai fordulattal, a hatalom megragadásával nem zárul le a forradalom, éppen ellenkezőleg, ezután bontakozik ki és épül a szocializmus. A régi forradalmakkal szemben a hatalom megragadása a szocialista forradalomban nem a vég, hanem a kezdet, és a forradalmi folyamat *lényege ezután az építő munka.* A szocializmust csakis a tömegek építhetik fel. Ez igényli a társadalmi-politikai ügyekben való aktív részvételt. Ennek formáit már kidolgozták a Szovjetunióban 1917, a többi szocialista országban 1944–1945 után, s ezeknek a formáknak a tökéletesítése, továbbfejlesztése, új formákkal való gazdagítása éppen az utóbbi években került napirendre.

Nem egy elméleti munkában találkozunk olyan megfogalmazásokkal, hogy a demokrácia csak akkor igazán népuralom, ha közvetlen. Valójában azonban igazi közvetlen demokrácia sohasem volt. Az athéni és a római köztársaságban is korlátozott volt a népgyűlés szerepe, a legfontosabb ügye-

ket az athéni tanács, a római szenátus intézte, s a hivatalviselésnek származási, vagyoni korlátai voltak.

A szocializmus politikai rendszerére *a közvetlen és a közvetett demokrácia egysége jellemző.* A közvetlenség elemei: a jelölő és választási gyűléseken, a falugyűléseken, szövetkezeti közgyűléseken, termelési tanácskozásokon, munkásgyűléseken, párt és szakszervezeti taggyűléseken való részvétel, szavazati, döntési, határozati jog. Ide tartozik az is, hogy a szocializmusban mindenkinek *tényleges lehetősége van* politikai vagy gazdasági funkciók viselésére és arra, hogy az állami, a tanácsi, vagy a gazdasági életet irányító apparátusban dolgozzék. A közvetettség magyarázata az, hogy a szocializmusban, amely a legmodernebb társadalom, szükség van az államra, az állami, tanácsi képviseleti szervekre, a tömegszervezetekre, tömegmozgalmakra és a munkásosztály élcsapatára, a kommunista pártra. Erre a pártra sokkal nagyobb koordinációs és kormányzati feladatok hárulnak, éppen a szocializmus sajátos jellege miatt, mint bármely más pártra a korábbi történelmi korszakokban vagy akár a mai kapitalizmusban.[23]

A polgári propaganda és társadalomfilozófia igyekszik olyan látszatot kelteni, mintha a szocializmus politikai rendszere alacsonyabb rendű volna, mint a nyugati rendszer, amelyet *a* demokráciának, *a* szabad világnak tekintenek.

A tudomány és a megvalósult szocializmus tényei azonban mást mutatnak, annak ellenére, hogy a szocializmus eddig általában elmaradott és háború által elpusztított agrár- és agrár-ipari országokban győzött.

Valamely társadalmi rendszer politikai fejlettségét nem lehet elválasztani a gazdasági és a társadalmi alapoktól. A szo-

[23] A kommunista párt és a szocialista állam szükségszerűségének, szerepének részletes kifejtését és megindokolását lásd *Dr. Kiss Artúr:* Az „új osztály" – fantázia vagy valóság? című kötetében (Budapest 1971. 244–320. old.), illetve Marxizmus és demokrácia című könyvében (Budapest 1973. 311–336. old.).

cialista társadalmi tulajdon és ezzel a szocializmus mint társadalmi-gazdasági alakulat azért is magasabb rendű, mert megszünteti a történelmileg értelmetlenné vált magántulajdont, felszámolja a munkásosztály, a dolgozók kizsákmányolását, a társadalmi tulajdon alapján lehetővé, sőt szükségessé teszi a központi tervezést, a társadalmi erőforrások optimális kihasználását. A termelőerők megszabadulva az őket béklyóban tartó tőkés viszonyoktól, az új termelési viszonyok alapján gyors fejlődésnek indulnak. Megszűnnek a válságok, a stagnálás, a munkanélküliség, a létbizonytalanság.

Az új tulajdonviszonyokat csak a munkásosztály hozhatja létre. Ezért szükséges, hogy a szocialista forradalom folyamán kézbe vegye a hatalmat, és olyan új államszervezetet hozzon létre, amely a proletariátus diktatúrája, a nép hatalma. A termelés és az állam új szervezete teszi lehetővé, sőt szükségszerűvé, hogy a néptömegek közvetlenül és saját képviseleti szerveik útján ténylegesen részt vegyenek a közügyek intézésében. A munkások, a dolgozók közéleti emberekké válnak.

A tulajdon- és hatalmi viszonyok átalakulásával megváltozik az osztálystruktúra is. Az osztályantagonizmusok kiküszöbölődnek, s a munkásosztály körül a szövetkezeti parasztság és a szocialista értelmiség közreműködésével egyöntetű társadalmi struktúra jön létre[24], kialakul a szocialista nemzeti egység.

A szocializmus építése során megvalósul a szociális biztonság. Nemcsak a szociális törvények és az általános társadalombiztosítás garantálja ezt, hanem egyáltalában biztosítva van a dolgozók jelene és jövője, nem kell válságtól, munkanélküliségtől, életszínvonal-csökkenéstől tartaniuk.

A szocializmus már eddig is igen nagy eredményeket ért el a közoktatás, a közegészségügy, a közművelődés területén. Az új állam támogatja a kultúrát, a művészeteket, szövetségre lép a tudományokkal. Mindez igen jó lehetőségeket teremt a személyiség kibontakoztatására.

[24] Ennek előnyeit Aron is kénytelen elismerni.

A szocializmus fölénye a társadalmi élet minden szférájában bizonyítható, s ez nemcsak a szocializmus elméleti modelljére, hanem gyakorlati megvalósulására is vonatkozik. A megvalósult szocializmus egyre vonzóbbá válik a nyugati munkások és értelmiségiek számára, annak ellenére, hogy a szocialista forradalmak eddig a fejletlenebb országokban győztek, évszázados elmaradottságot, háborús károkat kellett felszámolni, beavatkozási kísérletekkel és embargóval stb. kellett szembeszállni.

Amikor a szocializmus magasabbrendűségéről és szükségszerűségéről beszélünk, nem szabad elfelejtkeznünk arról a fontos tényről (melyet a polgári tudósok elködösítenek), hogy Marx és Engels nemcsak gazdaságilag és politikailag bizonyította be a szocializmus fölényét és történelmi szükségszerűségét, hanem azzal is, hogy csak a szocializmusban válhat az ember, a munkás, a munka szabaddá, csak a szocializmus biztosítja az egyén szabad fejlődését, ami az egész közösség fejlődésének feltétele.[25]

Marx előrelátása, a szocializmus fölénye történelmileg rövid idő alatt igazolódott, jóllehet – Csernisevszkij szép szavaival élve – a szocialista forradalmak útja nem volt a Nyevszkij proszpekt sima járdája.

[25] Lásd *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 48. old.; *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 434. old.; *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 460. old.

10. A KÉT IDEOLÓGIA

Az ipari társadalom elmélete nagy jelentőséget tulajdonít az ideológiának. Aron az ideológiát különböző műveiben más és más módon értelmezi.

Az 1955-ben megjelent *L'opium des intellectuels* című könyvében a marxizmus mint ideológia ellen harcol. A kötet címe a következőkre utal: Marx 1843–1844-ben *A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés* című írásában azt mondja a vallásról, hogy az ópium a nép számára. Aron Marx híres mondását kölcsönvéve és visszájára fordítva azzal támadja itt a marxizmust, hogy nemcsak a vallás ópium, hanem a marxizmus is. A marxizmus szerinte – legalábbis Franciaországban – a baloldali értelmiség ópiuma. Azért minősíti a marxizmust ópiumnak, mert úgy véli, hogy Marx történelemfilozófiáját nem igazolta a történelem. A harmincas évek közepén és végén, az ellenállás időszakában valóban sok haladó értelmiségit meghódított a marxizmus–leninizmus. Aron azonban ebben a könyvében és más hasonló jellegű írásaiban[1] nemcsak a marxizmust, a marxista értelmiséget támadja, hanem az olyan marxizálókat is, mint Sartre és Merleau-Ponty.

Az ipari társadalom elméletéről szóló trilógiájában először úgy ír az ideológiáról, mint a társadalomra vonatkozó nézetek rendszeréről, másodszor, mint a társadalom átalakítására vonatkozó nézetek rendszeréről, végül pedig mint a kormányzás eszközéről.

[1] Lásd például *R. Aron:* Les marxismes imaginaires. Párizs, 1970.

Az *első* vonatkozásban elismeri, hogy a különböző pártoknak és politikai rendszereknek más és más az ideológiájuk. Beszél fasiszta és kommunista ideológiáról mint a két politikai rendszer ideológiájáról. De ahogy a pártok és a politikai rendszerek osztályjellegét tagadja, úgy az ideológia osztályjellegét sem ismeri el.

A *második* vonatkozásban kiemeli, hogy a szocializmusban a párt vezet, „melyet egy ideológia lelkesít. (Itt egy teljes történelemszemléletet nevezek ideológiának – folytatja Aron –, amely a múltra, a jelenre és a jövőre vonatkozik; arra, ami van, és arra, aminek lennie kell.) Ez a párt végig akarja vinni a társadalom teljes átalakítását."[2]

Ilyen értelemben a fasiszta párt ideológiáját *nem tekinti teljesnek*. „A fasiszta párt fenntartja magának a politikai tevékenység monopóliumát, ez az ideológia azonban nem teljes. A fasiszta párt... nem akarja megváltoztatni a társadalmi rendet."[3] Itt arra utal Aron, ha nem is pontosan és egyértelműen, hogy az ideológia mindig társadalom-centrikus és az adott társadalmi rend megváltoztatására vagy – éppen ellenkezőleg – megőrzésére irányul. A marxista ideológia a forradalom, a haladás ideológiája, a polgárság ideológiájának különféle formái ezzel szemben konzervatív, sőt reakciós jellegűek.

A *harmadik* vonatkozásban ezt írja az ideológiáról: „a marxista ideológia minden bizonnyal a kormányzás eszköze, mint a demokratikus ideológia egy alkotmányos-pluralista rendszerben"[4].

Ezek a sorok jellemzők az ipari társadalom elméletére, mert egész koncepciójából adódnak. Foglalkoztunk már ennek az elméletnek azzal az alaptételével, hogy mindkét rendszerben egy elit uralkodik, s ennek éppen azért van szüksége ideoló-

[2] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 92. old.
[3] Ugyanott, 93. old.
[4] Ugyanott, 274. old.

giára, mert kisebbség. Az ideológia az a kormányzati eszköz, amellyel az elit a tömegeket a maga szolgálatába állítja.

Aron elismeri ugyan a szocializmus szociális egyöntetűségét, amely a társadalmi tulajdonból, valamint abból adódik, hogy minden osztály, réteg a munkájából él. Elfogadja viszont a polgári és a szociáldemokrata propaganda elcsépelt állításait arról, hogy a szocialista „elit" kivételezett, „elnyomó" helyzetben van, s állítólagos uralmát csak az ideológia segítségével tudja fenntartani.

Látható, hogy Aron az ideológia harmadik aspektusának tulajdonít legnagyobb jelentőséget. Kiemeli azt is, hogy a *Nyugat ideológiailag megosztott, a szocializmus viszont ideológiailag egységes.* Ez utóbbit annak tulajdonítja, hogy a kommunista párt nemcsak politikai, hanem ideológiai monopóliummal is rendelkezik, s ideológiáját rákényszeríti minden más szervezetre.

Erről a következőket írja: „Tévedés volna azt hinni, hogy az ideológia csak hatalmi eszköz, és a szovjet vezetők nem hisznek saját doktrínájukban... Egy párt, amely monopolizálja a politikai tevékenységet, ráerőlteti minden szervezetre a saját ideológiáját. Az állam mint közvetítő segítségével fenntartja az erő, a hírközlés és a propaganda monopóliumát. Az ideológia nemcsak végcél és nem is kizárólagosan csak eszköz. Állandó kölcsönhatás és dialektikus kapcsolat áll fenn. Egyes esetekben az ideológiát használják a cél elérésére szolgáló eszköznek, máskor az erőt, hogy a társadalmat az ideológia szerint formálják."[5]

A kommunista párt azonban a marxizmus–leninizmust nem erőszakolja rá adminisztratív úton az emberekre. *A párt csak nevel, felvilágosít a saját ideológiája alapján.* Ez nagyon fontos, mert az állampolgárok így magukévá tehetik az egyetlen tudományos filozófiát, ideológiát, világnézetet, és megszabadulhatnak a múlt ideológiai maradványaitól, az idealista fi-

[5] Ugyanott, 274–275. old.

lozófiától, a vallástól, a nacionalizmustól, az individualizmustól, a babonától, az előítéletektől. Ugyanakkor a szocialista állam lehetővé teszi az egyházak működését, s helyt ad mindazoknak a kulturális, művészeti értékeknek, amelyek a humanizmus, a béke, a haladás szellemében fogantak, még ha ideológiai bázisuk nem marxista is. A párt a marxizmus–leninizmust nem adminisztratív eszközökkel, hanem eszmei-ideológiai harcban, polémiában akarja uralkodóvá tenni a társadalomban, ez pedig évtizedek szívós munkáját igényli.

A szocialista ideológia nem a manipuláció eszköze, hiszen a szocializmusban nincs szükség manipulációra. A kormányzat és a tömegek alapvető érdekei és céljai egybeesnek, éppen a társadalom egyöntetűsége miatt. Téves az a felfogás is, hogy a marxista ideológia öncél, hiszen ez a munkásosztály harcából születik, azt szolgálja, és a szocializmus építését segíti.

Aron fontosnak tartja, hogy a kapitalizmus ideológiailag megosztott, a szocializmus viszont egységes. Ez valóban igaz. Az utóbbi azonban csak olyan értelemben, hogy a szocializmusban a társadalmi viszonyok csakugyan kedveznek a szocialista ideológia terjedésének, és a fejlődés az ideológiai egység kialakulásának irányába mutat. A marxista–leninista ideológia a szocializmusban nemcsak a munkásosztály, hanem a vele szövetséges, hozzá közeledő parasztság és értelmiség széles rétegeit is meghódítja. A mezőgazdaság iparosítása, a fizikai és a szellemi munka közeledése, az egész társadalmi összfolyamat oda hat, hogy a parasztság és az értelmiség minden vonatkozásban, ideológiailag is, közeledik a munkásosztályhoz.

Ahhoz azonban, hogy teljesebben lássuk a szocialista ideológia helyzetét, jelentőségét, állítsuk párhuzamba a polgári ideológiával. A két ideológia ugyanis alapjait, értékét, funkcióját tekintve gyökeresen ellentétes egymással.

A polgári ideológia a burzsoázia – részben a kispolgárság – helyzetét, érdekeit, törekvéseit tükrözi. A felvilágosodás alatt, a polgári demokratikus forradalmak korában még

pozitív szerepet játszott. Azóta azonban megváltozott a helyzet. Az imperializmus a kapitalizmus utolsó szakasza. Ma a polgárság már nem előre tekint, hanem hátra. A társadalmat nem akarja megváltoztatni, ellenkezőleg, a jelenlegi állapotokat igyekszik konzerválni. Ezért ideológiája már nem türközi a fejlődési folyamatot, hanem csak egyes tényeket képes kiragadni, s ezért téves következtetéseket von le, és végső soron meghamisítja a múltat is, a jelent is, a jövőt is.

A monopoltőkés rétegnek mint szűk hatalmi oligarchiának, olyan ideológiára van szüksége, amely a burzsoázia érdekében manipulálja a tömegeket. Így jöhet létre olyan helyzet, hogy a munkások egy manipulált része támogatja a polgári kormányzatot. Hogy a polgári kormányzat befolyásolni tudja a munkásokat, saját érdekük ellen tudja manipulálni őket, annak az a magyarázata, hogy sokan ragaszkodnak az „állandónak" látszó „igazi" demokráciaként kikiáltott polgári politikai rendszerhez, és a burzsoá hatalom úgyszólván teljesen a kezében tartja a propaganda és az oktatás eszközeit, a sajtót, a rádiót, a televíziót, az iskolákat.

A szocialista ideológia a munkásosztály harcából nő ki. A munkásosztály és a többi dolgozó osztály, réteg érdekeinek kifejezője. A szocialista ideológia éppen azért lehet maradéktalanul tudományos, azért lehet benne szerves egységben az objektivitás és a pártosság, mert a társadalom fejlődéstörvényei megfelelnek a munkásosztály érdekeinek. A marxizmus–leninizmus a munkásosztály tudományos és pártos ideológiája. *Nem egyike* a lehetséges tudományos ideológiáknak, *hanem az egyetlen* tudományos ideológia.

A marxizmus–leninizmus igazságtartalma objektív. Ezért válhat a munkásosztály cselekvésének vezérfonalává. Amikor a munkásosztály hatalomra kerül és szövetségeseivel együtt felépíti a szocialista társadalmat, a marxista–leninista ideológia a szocialista rendszer kormányzati tevékenységének tudományos alapjává válik. Ilyen értelemben ez az ideológia valóban kormányzati eszköz és a hatalmon levő munkásosztály

mozgósító eszköze. Ámde semmiképpen sem manipulációs eszköz, hiszen a hatalmon levő munkásosztály önmagát, saját egyedeit és politikai szövetségeseit nem érdekeik ellen, hanem érdekeikért mozgósítja.[6]

Aron a *L'opium des intellectuels* című munkájában beszél a *dezideologizálásról*. Ez nem azonos a munkásosztály általa vélt depolitizálódásával, amelyről már szóltunk. Itt arról van szó, hogy Aron szerint a XIX. század az ideológia igazi kora, a XX. század viszont a technikáé, ugyanis az ideológiai harcok kora már lejárt. Ezt a tételt, amely az ipari társadalom elméletében és a mai polgári gondolkodásban nem csekély szerepet játszik, meggyőzően cáfolta Jerzy Wiatr lengyel szociológus *Az „ideológia alkonya"?* című könyvében.[7] Wiatr érveit nem kívánjuk megismételni. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy aligha lehet a XIX. és a XX. századot az előbb említett módon szétválasztani. Az ideológiának szerepe volt a XIX. században, de a XX. században még inkább. A technikának nagy szerepe van a XX. században, de jelentős volt a XIX.-ben is, amikor nem egy ország állt át a gépi nagyiparra. Korunkra nem az a jellemző, hogy megszűnt az ideológiai harc, hanem az, hogy a technikai, gazdasági és társadalmi fejlődés kiélezte a kapitalizmus belső ellentmondásait, a két világrendszer harcát, az imperializmus és a harmadik világ ellentétét, ami pedig azzal jár, hogy nemcsak a gazdasági és a politikai harc erősödik, hanem az ideológiai harc is. A technikai haladás semmiképpen nem szünteti meg az ideológiai harcot. Aki dezideologizálódásról beszél, az teljesen figyelmen kívül hagyja napjaink tényeit, a valóságos folyamatokat.[8]

[6] Aronnál a kormányzati eszköz kifejezés magában foglalja a manipulációs eszköz fogalmát is.

[7] Magyarul megjelent a Kossuth Könyvkiadó gondozásában 1969-ben.

[8] Sajátos logikai ellentmondás, hogy Aron beszél az ideológia döntő szerepéről, s ugyanakkor ennek ellentétéről, a dezideológizálódásról is.

Lássuk ezek után, hogyan magyarázza az ipari társadalom elmélete a marxizmus–leninizmust? Miért kell Aronnak egyáltalán értelmeznie a marxi–lenini tanítást? Nyilván azért, mert Marx tanításai ma annyira hatnak a tömegekre, olyan erővé váltak, hogy a marxizmust agyonhallgatni – mint Marx életében tették – már lehetetlen, legfeljebb félremagyarázni lehet. A félremagyarázás viszont számos polgári ideológus kedvelt tevékenysége. Erre vállalkozik Aron is, akit semmiképpen sem lehet a marxizmus–leninizmus avatott szakértőjének minősíteni.

Aron azt állítja, hogy a leninizmus – amelyet egyébként Aron és elődei „modern kommunizmusnak" neveznek – nem marxizmus. Szerinte Lenin eltért a marxizmustól. A mensevikek és Kautsky voltak az „igazi" marxisták, akik csak várták a forradalmat, Lenin és a bolsevikok viszont a modern „blanquisták", akik egy forradalmi kisebbség élén voluntarista módon államcsínyt hajtottak végre.[9]

Ez a sajátos gondolatmenet mutatja, hogy Aron nem látja Marx és Engels amaz alapvető gondolatának jelentőségét, melyet már *A Kommunista Párt kiáltványá*ban megfogalmaztak: a munkásosztálynak szüksége van a legjobb, legképzettebb elemeit tömörítő pártra. Marx tanításait Aron ellaposított, vulgarizált, mechanikus gazdasági determinizmusként értelmezi. Nem érti azt, hogy a történelmi materializmus által feltárt társadalmi törvények az emberi tevékenység törvényei. Így jut el a már régen elfelejtett, egykor csődöt mondott mensevikek „rehabilitálásához" és ahhoz a gondolathoz, hogy a szocialista forradalom a gazdasági törvények automatikus műve, a párt, az osztály tevékenysége nélkül.

Aron elmélete amellett, hogy a két rendszert gazdaságilag közelíti és politikailag szembeállítja, világosan látja az ideológiai antagonizmust is. Célja éppen az, hogy az ipari társa-

[9] Lásd *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 269–270., 307–308. old.

dalom elméletével hatásos ideológiai fegyverhez juttassa a burzsoáziát. Ez annál is inkább beleillik egész koncepciójába, mert az ideológiát kormányzati eszköznek tekinti, főleg manipulációs jellegét emelve ki.

A kapitalizmus termelési viszonyait tekintve antagonisztikus, és ez az antagonizmus a politikai és ideológiai felépítményben is tükröződik. Ahogy erősödik és forradalmasodik a munkásosztály, úgy nő ideológiájának szerepe, jelentősége. Ugyanakkor éleződik is a harc a polgári és a marxista ideológia között.

A fejlett tőkés országokban általános választójog van. Ezt Lassalle és követői csodaszernek tartották, amely majd békésen és viszonylag gyorsan a munkásosztály kezébe juttatja a hatalmat. Bár az általános választójognak igen nagy a jelentősége, mégis már Lassalle életében megmutatkozott, hogy a burzsoázia a maga javára hasznosíthatja azt a vívmányt. Ezt elsősorban III. Napóleon tette meg. Ma is számos kapitalista országban polgári többséget hoznak a választások.[10] Ennek az a magyarázata, hogy a munkásosztály jelentős hányadára szinte ráerőszakolják a polgári ideológiát. A manipuláció következtében a munkások nem ismerik fel saját osztályérdekeiket, sőt az ellen szavaznak. A tömegeknek a polgári ideológiával való manipulálása a burzsoázia számára létkérdés.

A szocializmusban más a helyzet. A marxista–leninista ideológiát a munkásosztály termelte ki. A szocializmus alapjainak lerakásával mindjobban megerősödik a marxista–leninista ideológia helyzete. A munkásosztály lassanként megszabadul minden olyan tudománytalan előítélettől, amelyet a polgári ideológia rákényszerített. Tudományos világnézete megszilárdul, történelmi szerepe tudatosul. A marxizmus–lenizmus szava már nemcsak a párton belül és egy viszonylag szűk pártonkívüli rétegben érvényesül, hanem egyre inkább

[10] Mintegy 10–12 olyan észak- és nyugat-európai ország van, ahol a szociáldemokraták kapják az abszolút vagy viszonylagos többséget.

kiterjed az egész munkásosztályra és osztályszövetségeseire. A marxizmus–leninizmus mint felszabadító tanítás, s mint a forradalmi cselekvés, a szocialista építőmunka vezérfonala egyre inkább betölti szerepét. A marxista ideológia társadalmi funkciója (és megismerő szerepe is) egészen más, mint a polgári ideológiáé, gyökeresen ellentétes azzal. Hasztalan tehát Aronnak az a kísérlete, hogy egyenlőségjelet tegyen a két ideológia funkciói közé.

11. MERRE HALADUNK?

Bár Aron elméletének történelemfilozófiai vonatkozásait már megvizsgáltuk, mégis érdekes megnézni, mi a konkrét prognózisa korunk kapitalizmusára és szocializmusára vonatkozólag. E téren egyik elődje, a már többször emlegetett Schumpeter nézeteiből indul ki.

„Schumpeter szerint – írta Aron – az a tendencia, hogy a tőkés rendszerek szocialista rendszereknek adják át a helyüket, nem azért, mert tisztán gazdasági okok bénítanák meg a magántulajdont és a piaci mechanizmust, hanem azért, mert a növekedés által kiváltott szociális átalakulás kedvezőtlen a kapitalizmus fenntartására."[1]

Schumpeter nem sorolható az ipari társadalom elméletének képviselői közé, viszont tekintélyes előfutára ennek az elméletnek, és a Max Weber halálát követő három évtized legjelentősebb polgári gondolkodója. Ellenfele a marxizmus–leninizmusnak, de sok mindent megértett Marxból. Ő az egyetlen polgári gondolkodó, aki látja a kapitalizmus bukásának szükségességét.

Aron nem azért hivatkozik Schumpeterre, mintha teljesen egyetértene vele. Erről szó sincs. Főleg a harmincas és negyvenes években azonban erősen a hatása alatt áll, és a történelmi körülmények következtében nem veti el teljesen Schumpeter prognózisát, mint egyik lehetőséget. Sőt, még az ötvenes évek derekán sem határolja el magát egyértelműen Schum-

[1] *R. Aron:* Dix-huit leçons ... 337. old.

peter fenti nézetétől. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a viszonylagos tőkés konjunktúra sem teremt egyértelműen kedvező körülményeket a polgári liberalizmus és konzervativizmus számára. A IV. köztársaság egyre nyilvánvalóbb csődje is aggasztja Aront. Ekkor egészíti ki Schumpeter gondolatát az alábbiakkal: „A társadalmi rétegek ellenséges beállítottsága a kapitalizmussal szemben, melyet Schumpeter a kapitalizmus megdöntése egyik okának tartott, Franciaországban maximális mértékben megvan ... Franciaország valójában szélsőséges esete egy olyan társadalomnak, ahol a közvélemény formálóinak többsége nem fogadja el a rezsimet, ahol engedelmeskednek a hatalomnak, de megvetik azt."[2] Ez egyike annak a kevés helynek, ahol Aron, a IV. és az V. köztársaság legtekintélyesebb ideológusa, elismeri, hogy Franciaországban, a nyugat-európai kapitalizmus egyik mintaországában, antagonisztikusan polarizálódott a társadalom, nemcsak szociálisan, hanem politikailag is.

Ugyanekkor meglehetősen pesszimistán nyilatkozik a kapitalizmus jövőjéről, elismeri, hogy a szocializmus hatással van a harmadik világra, sőt bizonyos esetekben a szocialista forradalmat is jogosultnak tartja. „A nyugati konzum- és demokratikus társadalmak, valamint a gyorsan akkumuláló társadalmak (a szocialista társadalmak – *L. Gy.*) között van a nemzeteknek egy harmadik csoportja – írja Aron –, amelyek »nem eléggé fejlettek«, s nem tartoznak az általam vizsgált két típus egyikébe sem, de figyelemreméltó, sőt döntő befolyást gyakorolnak az előző kettőnek a sorsára. A két tömb közötti harc nemcsak egyszerűen az emberek maximális jólétéért és az életszínvonal mind gyorsabb emeléséért folyik; ez egyben katonai és politikai versengés is, harc az emberiség többi részének megnyeréséért. Márpedig az iparosítás szovjet módszere, amelyet bírálnak és csodálnak, néha elra-

[2] Ugyanott, 339. old.

gadja »a harmadik világ« országait. A legjobb úton vannak, hogy favorizálják a gyorsított növekedést; eljutnak oda, hogy átkozzák a Nyugat utánzását; átveszik a Nyugattól annak ipari rendszerét; olyan politikai rendszert alakítanak ki, amely tagadja a nyugati rendszert és harcol ellene. Végül, minden olyan társadalomban szükségesnek látszik a forradalom, ahol az uralkodó osztály nem tudja a gazdasági fejlesztést biztosítani, és a kommunista párt az javasolja, hogy valósítsák meg a szovjet modellt. Legvégül, az iparosítás feltétele, hogy olyan emberek vezessék a közösséget, akik akarják az iparosítást. Lehet szeretni vagy nem szeretni a kommunista pártot, de megvalósítja a kollektív takarékosságot, hogy megnövelje a beruházásokat, és elsőséget tud biztosítani azoknak a szektoroknak, amelyeket kiválaszt. Ha a hagyományos uralkodó osztályok más módszerrel nem tudják ugyanezt nyújtani, bizonyos körülmények között elvégzi ezt a marxista stílusú forradalmi robbanás."[3]

Érdekes, hogy a konzervatív antikommunista Aron ilyen pesszimistán nyilatkozik a tőkés rendszer jövőjéről és ennyire optimistán egy várható szocialista forradalom eredményeiről. A továbbiakban ugyancsak derűlátóan ír a meglevő szocialista országok perspektívájáról. Elmondja, hogy a szocialista országok fejlődni, változni fognak, de változatlanul megmarad a párt, annak marxista ideológiája és a központi tervezés, az ehhez szükséges apparátussal. „A neomarxista séma – folytatja – azt mutatja, hogy 1. az életszínvonal emelkedik és nem szűnik meg emelkedni, 2. a népesség kulturális színvonala is szüntelenül emelkedik."[4] Ezután Isaac Deutscher neves trockista teoretikusra hivatkozik. „Deutscher úgy érvel, hogy a munkásosztály az életszínvonal emelkedésével arányos mértékben válik mind aktívabbá, politikailag dinamikussá."[5] A szovjet kormány és a nép egységét is hangsúlyozza Aron.

[3] *R. Aron:* La lutte de classes. 360–361. old.
[4] *R. Aron:* Démocratie et totalitarisme. 329. old.
[5] Ugyanott, 336. old.

„A szovjet rezsim ... a Szovjetuniónak nagyságot, hatalmat, állandó gazdasági haladást nyújt ... Az orosz nép büszke, hogy országa ma második a világon, és meg van győződve róla, hogy holnapra az első lesz."[6]

Milyen végkövetkeztetést von le Aron mindebből? Ez tulajdonképpen következik egész elméletéből, amely hangsúlyozza, hogy az ún. ipari társadalmaknak két típusa van, s ennek két elit, illetőleg két politikai rendszer felel meg. Bár – mint láttuk – *elvont lehetőségként* Aron elismerte a forradalom jogosultságát, egész rendszeréből, annak lényegéből implicite következik, hogy *a két rendszer párhuzamosan marad fenn.* Ez a gondolat vörös fonálként húzódik végig trilógiája három kötetén, mintegy ezer oldalon.

Ezzel végül is elismeri azt, hogy a Szovjetunió győzelme a hitleri fasizmus fölött és a szocialista világrendszer létrejötte új helyzetet teremtett a történelemben. A szocializmust már semmiképp nem lehet véletlen, kivételes jelenségnek, „államcsíny" következményének tekinteni, hanem el kell ismerni társadalmi-gazdasági realitásként. Ez a szocializmus nem számolja fel önmagát, nem lehet megdönteni, *békésen egymás mellett kell vele élni.*

Ez reális elem Aronnál. Osztályálláspontja, módszere folytán azonban nem vonja le az ebből a fejlődésből adódó végkövetkeztetést, azt, hogy *a szocializmus győzelme* nemcsak a világ egyharmadán, hanem világtörténelmileg *mindenütt törvényszerű.* Ezért menekül végül is relativizmusba, agnoszticizmusba, amikor azt írja, hogy „az egyetlen, a tényeknek megfelelő végkövetkeztetés az, hogy még semmi sem dőlt el és dőlhet el"[7]. „Szerencsére, javunkra vagy kárunkra – mondja másutt –, azt hiszem, inkább javunkra, *nem látjuk a jövőt.*"[8] (Kiemelés tőlem – *L. Gy.*)

[6] Ugyanott, 338. old.
[7] Ugyanott, 369. old.
[8] *R. Aron:* Dix-huit leçons ... 375. old.

Ez a kesernyés hangú megállapítás annak szemérmes elismerése, hogy az ipari társadalom elmélete nem alkalmas a kor és a történelmi folyamat „megértés"-ére, magyarázatára. Nem is lehet alkalmas, hiszen a tőkés rend ma már Aron eszközeivel sem védhető, hiszen egyre inkább él és hat – Marx kifejezésével élve – a jeles úttörő, a forradalom.[9]

[9] Lásd *Marx–Engels* Művei. 12. köt. Budapest 1967. 2. old.

IRODALOM

ÁGOSTON LÁSZLÓ: Az ember és a technika. Kossuth Könyvkiadó 1965.

ARON, RAYMOND: Dix-huis leçons sur la société industrielle. Párizs, 1963.

ARON, RAYMOND: La lutte de classes. Párizs, 1964.

ARON, RAYMOND: Démocratie et totalitarisme. Párizs, 1965.

ARON, RAYMOND: Essai sur les libertés. Párizs, 1965.

ARON, RAYMOND: Trois essais sur l'âge industriel. Párizs, 1966.

ARON, RAYMOND: Les désillusions du progrés. Párizs, 1969.

A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

BÉKÉS REZSŐ: Mit akar a mai szociáldemokrácia? Kossuth Könyvkiadó, 1971.

BREGEL, E. J.: A polgári gazdaságtan új irányzatai és a mai kapitalizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1974.

BURNHAM, JAMES: The Managerial Revolution. Indiana, 1960.

CLARK, COLIN: The Conditions of Economic Progress. London, 1951.

COMTE, AUGUSTE: Szociálfilozófiai értekezései. Révai, 1901–1904. Franklin, 1912.

Ember, tudomány, technika. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

GALBRAITH, JOHN KENNETH: The Affluent Society. Boston, 1958.

GALBRAITH, JOHN KENNETH: Új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

GALBRAITH, JOHN KENNETH: Economics and the Public Purpose. Boston, 1973.

HARRINGTON, MICHAEL: A másik Amerika. Kossuth Könyvkiadó, 1965.

KISS ARTÚR, Dr.: Az „új osztály" – fantázia vagy valóság? Kossuth Könyvkiadó, 1971.

KISS ARTÚR, Dr.: Marxizmus és demokrácia. Kossuth Könyvkiadó, 1973.

KOLKO, GABRIEL: Vagyon és hatalom Amerikában. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
MEISSNER HERBERT: Konvergencia-elmélet és valóság. Kossuth Könyvkiadó, 1971.
MARCHAIS, GEORGES: A demokratikus kihívás. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
MILLS, C. WRIGHT: Az uralkodó elit. Gondolat Kiadó, 1962.
MILLS, C. WRIGHT: Hatalom, politika, technokraták. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
PARETO, VILFREDO: Tranformazione della Democrazia. Milano, 1921.
PERLO, VICTOR: A nagytőke birodalma. Kossuth Könyvkiadó, 1958.
RIPP GÉZA: A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
RIPP GÉZA: Politikai gazdaságtan és ideológia. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
ROCHET, WALDECK: A Francia Kommunista Párt jövője. Kossuth Könyvkiadó, 1970.
ROSTOW, WALT WITHMAN: The Process of Economic Growth. Oxford, 1953.
ROSTOW, WALT WITHMAN: The Stages of Economic Growth. Cambridge, 1960.
SAINT-SIMON, CLAUDE-HENRI: Válogatott írásai. Gondolat Kiadó, 1963.
SCHUMPETER, JOSEPH: Capitalism, Socialism and Democracy. New York, 1942.
SCHUMPETER, JOSEPH: Imperialism. Social Classes. New York, 1958.
SIMAI MIHÁLY dr.: Közeledik-e a két rendszer egymáshoz? Kossuth Könyvkiadó, 1969.
TOCQUEVILLE, ALEXIS: L'ancien régime et la révolution. Párizs, 1964.
TOCQUEVILLE, ALEXIS: A demokrácia Amerikában. Buda, 1841–1843.
WEBER, MAX: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
WEBER, MAX: Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

TARTALOM

Előszó / 5

1. Egységes-e az ipari társadalom elmélete? / 9
2. Aron elméletének eszmei elődei / 23
3. Mit nevez Aron ipari társadalomnak? / 29
4. Két rendszer vagy két modalitás? / 36
5. A technika szerepe / 55
6. A növekedés problémája / 68
7. Elitek vagy osztályok? / 77
8. Egyenlőség és szabadság / 94
9. A két politikai rendszer / 105

   Az „alkotmányos-pluralista" rendszer / 109

   Aron a szocializmus politikai rendszeréről / 124
10. A két ideológia / 143
11. Merre haladunk? / 152

Irodalom / 157

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette Csibra István. A borító Nagy Béla munkája. Műszaki vezető Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő Lengyel József. A szedést 1975. III. 28-án kezdték meg. Megjelent 1975. VII. 30-án, 3000 példányban. Terjedelme 8 (A/5) ív. Készült a Zrínyi Nyomdában, Budapest.
(75.1113/1–1512) Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

10,— Ft